

Michigan State University Interlibrary Loan (EEM)

ILL Number: 29316448

Borrower: DGW

Lending String: KKU,*EEM,PIT,VA@,VWM

Patron: Dimitrov, Daniela/Virginia Campus

Journal Title: Izvestii?a? na Instituta za istorii?a? /

Volume: 23 Issue:

Month/Year: 1974 Pages: 149-184

Article Author:

Article Title: P. Shopov; Propagandata i prosvetnata deinost na amerikanskite bibleiski obshtnosti v Bulgarskite zemi prez XIX vek.

Imprint: Sofii?a? ; Izd. na BAN, 1960-

Notes: Borrowing Notes; Please send Ariel if available. Our ARIEL IP# is 161.253.138.13

OCLC

070329

Receive Date: 3/29/2007 11:33:09 AM

Call #: DR51 .B866 t.23 1974

Location: MSU MAIN LIBRARY In process

ARIEL

Charge

Maxcost: 25IFM

Shipping Address:

GWU Virginia Campus Library
20101 Academic Way #201
Ashburn, VA 20147

Fax: (703)726-8237

Ariel: 161.253.138.13

Odyssey:

THIS MATERIAL
MAY BE PROTECTED BY
COPYRIGHT LAW
(TITLE 17 U.S. CODE)

ILLiad TN: 280864

**ПРОПАГАНДНАТА И ПРОСВЕТНАТА ДЕЙНОСТ
НА АМЕРИКАНСКИТЕ БИБЛЕЙСКИ ОБЩЕСТВА
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIX В.**

Петър Шопов

Интересите на Съединените американски щати към българските земи датират още от края на XVIII в. Тогава за много страни в света България представлявала само провинция от Отоманската империя. За Съединените щати в края на XVIII в. България вероятно също е била забравена провинция от Отоманската империя. Но още преди да се изпълни първата половина на XIX в., в американското съзнание България придобила самостоятелен образ и породила определени интереси. Тези интереси се дължели на стратегическото положение, което България заема на Балканския полуостров, разположен на кръстопътя на европейския, азиатския и африканския континент.

След успешния край на борбата на американския народ за независимост Съединените щати тръгнали по пътя на бързо икономическо развитие. Увеличила се нуждата от пазари за пласиране на американските стоки.

Районите около България не били сред първите обекти на американската експанзия. Първоначално САЩ полагали усилия за завоюване на пазари в Азия. След това вниманието им се прехвърлило към африканския континент. В края на XVIII и първата половина на XIX в. в западната част на Средиземноморието станали редица въоръжени конфликти между северноафриканските държави и САЩ. По това време САЩ плащали мита на Тунис, Алжир, Мароко, Триполи и др. При извоюването на своята независимост САЩ нямали мощен собствен флот. Въпреки това английските колонии в Северна Америка търгували оживено с посочените страни и се ползували от английската закрила по моретата. Но след като САЩ извоювали своята независимост, американските кораби не получавали повече закрилата на английския флот. Те ставали обект на пиратски своеволия в Средиземно море. След много въоръжени конфликти САЩ сключили със страните от Северна Африка договори, задоволяващи в известна степен американските търговски интереси. Осигуряването на надежден морски път през Средиземно море и установяването на търговски връзки със сре-

диземноморското крайбрежие имали обаче главно значение за американското проникване в Китай.¹

Добри търговски връзки САЩ поддържали по това време и с Османската империя, която гледала благосклонно на тази дейност и дала на САЩ правото на най-облагодетелствуванa нация в областта на търговията. На различни места в империята били създадени търговски къщи. Така например през 1811 г. в Измир била основана търговска къща от Удмес и Дейвид Офли.² От Турция американските търговци купували главно опиум, който продавали значително по-скъпо в Китай и Индия.

Наред с икономическото проникване на САЩ в Турция растяло духовното и културното влияние. Известният руски учен-изтоковед от деветнадесетия век П. А. Чихачев отбелязва следното в своя брошура от средата на миналия век: „Който внимателно е изучавал Изтока непосредствено, на място, а не в своята библиотека, бива поразен от дейността, която там са развили в течение на пет години мисионерите от „Американското управление по въпросите на чуждестранните мисии“. През 1852 г. в 150 града и села на мюсюлманската държава имаше по един американски мисионер.“³ Същият автор свидетелствува, че в средата на миналия век към съществуващата в Изтока конкуренция между промишленостите на европейските държави се прибавила и конкуренцията на САЩ. Строга закономерност за реда на американската експанзия в този район на света е трудно да се определи. Сам по себе си въпросът за това, кои са първи — протестантските мисионери или търговците, които по вероизповедание са били също протестанти, — е до голяма степен формален. Двете дейности са били тясно свързани помежду си, подпомагали са се една друга. Търговската дейност на САЩ в Изтока заедно с религиозното проникване говори и за наличието на определени политически интереси.

Английските бизнесмени не изоставали от своите американски колеги. Напротив, те са първите, които развили търговска дейност в Османската империя. През 1811 г. във Филаделфия, щата Пенсилвания, била публикувана книгата на агличанина Едуард Кларк, член на *Levant company*, която свидетелствува за активна търговия в този район. Публикуването на книгата в САЩ е целяло да се отговори на интереса към този район. Авторът направил пътуване по море от Одеса до турското пристанище Инеада. Мимоходом той споменава и Варна, но за българите подробно не говори.⁴

Успоредно с откриването на търговски къщи в Смирна, където бил центърът на американската търговия в Ориента и за Близкия Изток, в същия град започнала и американска мисионерска дейност. Там, където мисионерите били първи, те използвали мисионерството като средство за подготовка на почвата — икономическа, политическа и духовна — за проникването на търговците и за защита на политическите интереси на САЩ.

¹ Н. А. Халфин. Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана. М., 1958. с. 39—40.

² Там там, с. 43.

³ П. А. Чихачев. Великие державы и Восточной вопрос. М., 1970, „Наука“, Академик СССР, Инст. востоковедения, с. 16.

⁴ E. D. Clark. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Philadelphia, 1811. p. 511—513.

В началото на XIX в. мисионерството станало модно за проникване в редица страни. В Бостън, щата Масачузетс, през 1810 г. бил създаден „Американски съвет за ръководене дейността на чуждестранните мисии“ (*The American board of Commissioners for foreign lands*⁵), който по същество бил организационен и координиращ орган за американска дейност в целия свят, включително и в Ориента. За сто години от създаването на съвета в различни части на света били изпратени около 2500 мисионери.⁶ Една от най-активните личности в мисионерството през първите две десетилетия на XIX в. — Семюъл Милс, заявил по онова време пред свой приятел следното: „При все че ти и аз сме дребни същества, не трябва да имаме покой, докато не достигне нашето влияние и в най-отдалечения кът на този свят.“⁷ Ясно е, че американските мисионери са си поставяли задачата да осъществят глобално духовно, обществено-културно и политико-икономическо проникване. Естествено такава задача не била по силите на един съвет, колкото добре организиран и многоброен да бил той. Съветът освен това не бил и държавен орган. Мисионерството обаче се ползвало с широката подкрепа на щатските и федералните власти. Почти непосредствено след създаването на „Американския съвет за ръководене дейността на мисиите в чужбина“ през 1812 г. неговият устав бил утвърден от върховния съд на щата Масачузетс. Така съветът получил юридическа сила.

През 1819 г. съветът започнал своята дейност в Отоманската империя. Тогава в Малта пристигнали пасторите Плини Фиск и Леви Парсонс. След това те се преместили в Смирна и посетили Палестина, Александрия, Сирия и Кипър. Тези посещения поставили основите на дейността на мисиите в Сирия, Египет, Мала Азия, Персия, Гърция и България.⁸ През 1831 г. в Цариград пребивавал протестантският пастор Годуел, към когото малко по-късно се присъединили Шофлър и Холмс.

Американското проникване в Ориента по линия на търговията и религията било придружено с откриването и на училища. През 1837 г. в Цариград съществувало вече американско училище, за чийто управител в началото на 1839 г. Американският съвет назначил Сайърс Хамлин.⁹ Хамлин прекарал общо 35 години от своя живот в Турция и станал уважаван в САЩ специалист по проблемите на Отоманската империя. Въпросното училище се намирало в с. Бебек край Цариград и се наричало „семинария“. По същество това училище не подготвяло проповедници, но неговото име вероятно включва изучаването на Библията в програмата на училището. Целта, която съветът си поставял с откриването на училището, Хамлин характеризирал така: „Училището беше явно предназначено за обучаване на младежи от султанския двор, които да го обслужват лично с очакване да бъдат назначени в крайна сметка на желани постове.“¹⁰

След пристигането на Фиск и Парсонс в Малта от Бостън била изпратена комплектувана печатница, която първоначално била монтирана на

⁵ Струва ни се, че този превод на наименованието на организацията отразява най-пълно съдържанието на нейната дейност, без да се отдалечава от самото наименование. По-горе посочихме превода на това наименование така, както го е дал П. А. Чихачев.

⁶ W. E. Strong. *The story of the American board*. Boston, 1910. p. IV.

⁷ K. S. Lalouette. *Missions and the American mind*. Indianapolis, 1919. p. 28.

⁸ *The Encyclopedia of missions*. New York, 1904. p. 28.

⁹ Вж. C. Hamlin. *In Memoriam*. Boston, 1903. p. 11.

¹⁰ C. Hamlin. *Among the Turks*. New York, 1877. p. 61.

о. Малта извън обсега на турските официални власти. Започнало бързо печатане на Светото писание на езиките на страните от Леванта. Дейността на първите мисионери от началото не обхванала България. Тя се разпространила главно в Армения, Русия и из цяла Турция. През 1839 г. в Смирна дошъл мисионерът Елиас Ригс от Американския съвет в Цариград, който проявил интерес към разгръщане дейност сред българското население в Отоманската империя. Ригс дошъл от Гърция, след като мисионерите били принудени да напуснат страната. Той притежавал добри познания по езиките в Отоманската империя и се явил в Смирна, когато К. Фотинов надзиравал печатането на превод на Новия завет, извършен от Неофит Рилски. Американският мисионер се заинтересувал от българския език и съставил елементарна граматика за изучаване на езика от англичани и американци. Граматиката била издадена през 1843 г. — „Notes on the Grammar of the Bulgarian Language“, 1843, 24 pages.

Първият представител на англосаксонската раса обаче, който проявил интерес към мисионерска дейност в българските земи, бил англичанин. Уговарянето на превода на Новия завет, извършен от Неофит Рилски, станало от агента на Британското и чуждестранно библейско общество Бенджамин Бейкър. Преводът на Неофит бил издаден през 1840 г. По това време Бейкър обиколил българските и близките около тях земи.

През 1854 г. Ригс и Хамлин изпратили доклад до Мисионерското общество на протестантската епископална църква в САЩ, в който съветвали настойчиво обществото да започне работа в българските земи. Решение за това се взело през 1856 г., когато били осигурени парични средства.

С работа в българските земи се заели две организации — Американският съвет и Мисионерското общество на методистката епископална църква. В тази дейност територията на българските земи била разделена на две. Съветът простираше дейността си на юг от Стара планина заедно с Македония и Албания, евентуално и Сърбия, а методистите се ангажирали с поле за работа в Северна България, включително Добруджа и Румъния. През пролетта на 1857 г. заедно с Хенри Джонс, секретар на мисионерската станция в Цариград, Хамлин предприел осведомителна обиколка из България.¹¹ В резултат от тази обиколка мисионерите отново се убедили в добрите възможности според тях за дейност в българските земи. През периода 1838—1844 г. Ригс бил директор на протестантското книгоиздаване в Смирна, а по-късно — 1853—1901 г. — заемал същата длъжност в Цариград. Ригс е превеждал и редактирал анонимно издаваните протестантски брошури и книги. Сътрудничел е и в редакцията на списание и вестник „Зорница“. Съпругата на Ригс също сътрудничела на „Зорница“ със статии за образованието на жената, за отглеждането на малки деца, със съвети за девойките и младите майки.

Д-р Лонг участвувал заедно с Ригс, П. Р. Славейков и Хр. Сичан в превода на Библията на български език. През периода 1859—1863 г. той работил като мисионер в Търново, а през 1864 г. се преместил в Цариград и започнал издаването на списание „Зорница“. След откриването на Роберт колеж постъпил в него като преподавател. През 1858 г. в Цариград пристигнал и И. Г. Блис, който преди това работел за съвета в гр. Ерзерум в Из-

¹¹ Вж. М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. — ИИИ, т. 14—15, 1964. с. 46.

точна
варен
език.¹
У
стран
ското
орган
време
през
власт
разпр
когат
на Аг
в Ца
Е
в сф
т. на
на вс
ски с
да бл
I
ско с
тила
1857
бил I
това
ския
I
с по
боги
учен
ство
спом
идва
и ре
да I
пол
зама
нахе
врем
сред
ческ
—
1916
лого
гарн

точна Турция. През следващата година Бланс изпратил в Пловдив патоварени на волска кола 6 големи сандъка със Светото писание на български език.¹²

Успоредно с развиваната мисионерска дейност в българските земи от страна на Американския съвет и методистите тук работело и Американското библиейско общество. Да се разграничи рязко дейността на тези три организации е трудно и в писаното за тях често дейността им се отчита едновременно. Американското библиейско общество било създадено вероятно през 1816 г. или дори няколко години по-рано и узаконено от съдебните власти на щата Ню Йорк. Формално обществото си поставило за цел да разпространява в света Библията. Своята дейност то започнало през 1818 г., когато били изпратени и първите мисии в чужбина. Левантската агенция на Американското библиейско общество била създадена през 1854 г., когато в Цариград бил изпратен С. Н. Райтър.¹³

В края на XIX и началото на XX в. левантската агенция включила в сферата на своята дейност и България. Седалището на агенцията било в нар. „Байбъл хаус“ в Цариград, където Светото писание се продавало на всички езици на народите от близките земи, включително и на български език. Изданието на български език имало няколко варианта с оглед да бъде ползувано от различните социални прослойки.

Методистката епископална църква на САЩ създава своето мисионерско общество през 1819 г. в Ню Йорк. Първоначално тази църква изпратила свои мисионери в Африка (1833), Китай (1847) и Индия (1856). През 1857 г. тя изпратила в България Алберт Лонг и Уесли Притимън, който бил пастор и лекар. Двамата открили мисии във Варна и Шумен, а след това и в Търново и Тулча. Съгласно постигнатата договореност Американският съвет изпратил Чарлс Морз.

Морз пристигнал в Цариград и започнал да изучава български език с помощта на Драган Цаков. През 1858 г. се установил в Одрин и заработил сред българското население там.¹⁴ Брошурите на Морз критикували учението и порядките на православната църква и възхвалявали протестантството, протестантските народи и правителствата на техните страни. Ще споменем само между другото, че когато първите американски мисионери идват в България, в тяхната собствена страна има такъв социален гнет и расово и религиозно потисничество — проблеми, които тепърва трябвало да решава Гражданската война, — че малко място има за социална и политическа възхвала на действителността в САЩ. Критикувайки с широк замах и дълбочина дейността на мисионерите в България, Тодор Икономов нахвърля в този смисъл някои сцени от действителността в Америка по онова време, в които фигурират култът към долара, злоупотребите с обществени средства, жестокостта на южните плантатори към робите и накрая политическите убийства по време на президентските избори и политическите борби.¹⁵

¹² H. O. Dwight. The Centennial history of the American bible society. New York, 1916. p. 235.

¹³ The Encyclopedia of missions, New York, 1904; The American bible society, p. 23.

¹⁴ По-подробно за дейността му вж. в посочената студия на М. Стоянов. Началото на протестантската пропаганда.

¹⁵ Вж. Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 74, 75.

От друга страна, характеристиката, която прави Хамлин на българския народ, е лишена от всякаква обективност и симпатии към него. Според Хамлин общоприето било схващането, че българите през този период се намирали на най-ниското стъпало на невежеството освен тези, които били погърчени и възприели гръцкия език. . .¹⁶

За да се направи едно такова изявление, явно ще е била необходима липса на елементарни исторически познания за държавното и културното развитие на българите. Но струва ни се, че освен тази липса Хамлин е рисувал картината в тези сгъстени черни бои, за да изпъкне работата на американските миссионери, защото Хамлин писал книгата си по време на Руско-турската война, когато завършва един период от дейността на мисионерите в България. Ще посочим още един израз на Хамлин за българския народ и неговата съдба, без да го коментираме: „Българите са природно миролюбиви, трудолюбиви, общителни, спокойни, но вместо да им се даде възможност да изберат сами своя собствен път и решат въпроса за живота на нацията и нейния прогрес, те бяха смлени между горния руски и долния турски воденични камъни и разрушени.“¹⁷

Подобно на Ригс Чарлс Морз също положил усилия да подпомогне американци и англичани да изучават български език. През 1859 г. била издадена неговата граматика на български език, към която имало и англо-български и българо-английски речник.¹⁸

В българската историография и публицистика дейността на американските протестантски мисионери през миналия век се обозначава най-често с термина „протестантска пропаганда“. Тази констатация важи за публикации още преди началото на настоящия век и поради това в наше време, когато този термин се използва често, употребата му през миналия век звучи непривично. В същност обаче терминът „пропаганда“ произлиза и е свързан именно с разпространяването на религиозна вяра (от латински *de propaganda fide*) — за пропагандиране на вярата. Едва по-късно смисълът на термина се разширява и обхваща разпространението на идеи, възгледи и знания, различни от вярата. Що се отнася до дейността на американските протестантски мисионери и просветителски дейци у нас, квалифицирането на тази дейност като пропаганда е оправдано както в по-раншния, така и в настоящия смисъл на думата.

Мисиите и мисионерството като вид организации и дейност съществували във всички континенти. През XVI в. мисионери езуити и францисканци взели участие в изучаването и колонизирането на самата Америка. През колониалния период на американската история мисионери, между които Джон Елиът и Роджър Уилямс, са провеждали активна дейност сред индианците.¹⁹

¹⁶ С. Hamlin. *Among the Turks*. New York, 1877. p. 261.

¹⁷ Там там, с. 272—273.

¹⁸ С. F. Morse. *A Grammar of the Bulgarian language with exercises and Bulgarian and English vocabularies*. Galata, Constantinople, 1859.

¹⁹ Що се отнася до същността на протестантството, то възниква в периода на Реформацията — широко обществено движение в Европа през XVI в. против католическата църква, която е била фактически идеологическа опора на феодалния строй и пречка за прогресивното развитие на континента. В различните европейски страни протестантизмът получил различни наименования — лютеранство, калвинизъм, англиканство. В САЩ и Англия получили разпространение протестантските организации на баптистите, методистите, квакерите и адвентистите.

За разпространението на протестантството значителна роля изиграли мисиите и мисионерството. В България повечето от американските мисионери били методисти. Самият методизъм възникнал в Англия през XVIII в. Основател на сектата бил свещеникът Джон Уесли. В Америка методистката секта била основана през 1784 г. от Томас Кок и Франсис Есбъри. Първият бил положен за епископ от самия Уесли.²⁰

Преди и след освобождението ни протестантството не придобило масов характер в България, но една част от населението била привлечена от американските мисионери. Според Т. Икономов българинът, който ставал протестант, рядко се привързвал към протестантството горещо и трайно. „Той става такъв или по простота, или от интерес и нужда, но остава в това заблуждение дотогава, докле прогледне или докле има интерес да се показва такъв. Нуждата да се поддържа ревността на някои български протестанти с пари или с даване служби и плати доста добре показва това настроение у българите.“²¹ Т. Икономов формулира по следния начин работата на мисионерите у нас: „1. Да ни просветят в евангелска истина, която уж сме загубили или затъмнили под влиянието на суеверията и лъжливото разбиране на евангелското учение. 2. Да съдействуват за изправлението на нашите нравя чрез насаждане на истинско благочестие. 3. Да разпространяват светлината на науката.“²²

За проповядването на религията се организирали протестантски общини. Успоредно с това се целяло приобщаването на конгрегацията към английския език и американската култура. Чрез духовно и културно влияние над проявилите интерес към тази новост за България методично и последователно се целяло изменението на техния менталитет, емоционалност, културна ориентация и бит. В началото на своята дейност мисионерите не бързали със създаването на протестантските общини и считали, че посредством подготовката на български проповедници ще приобщят обществото към тяхната религия. Но по-късно, след създаването на българската епархия през 1870 г., те започнали последователно да ги организират. Първата протестантска община била създадена в Банско.

Самите мисионери вярвали в правилността и мисионерската предопределеност на своята нация и се посвещавали за дълъг период от живота си на избраната работа. У много от тях се развили симпатии към българския народ. В писма до свои близки в Америка мисионерите характеризирали българите като „млада, прогресивна нация и народ със силно демократични стремежи, с отлични възможности и скрита сила“²³. (Вероятно е имало и писма, в които тези чувства ще са били по-слаби, причините за което ще станат ясни по-долу.) Работейки между българския народ, някои мисионери се привързвали към него, създали тесни приятелски връзки. Някои от децата на тези мисионери, след като завършвали образованието си в САЩ, се връщали в България и продължавали начинанието на родителите си.

В наше време църковната статистика в САЩ наброява около 240 официално регистрирани религиозни направления, поради което и в миналото, и сега в страната няма господстваща религия (США, Економика, политика, идеология, кн. 7, 1971, с. 119).

²⁰ Е. Е. Kellett. A short history of religions. Suffolk, 1962. p. 522.

²¹ Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните последи за България. Шумен, 1892, с. 45.

²² Пак там, с. 32, 33.

²³ W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 356.

Дейността на мисионерите обаче не могла да спечели симпатии и да срещне взаимност и прием сред цялото българско население. Това, че мисионерите нямали центрове във всички населени места в страната, ги карало да предприемат посещения и обиколки, които не били безопасни за тях. Хол свидетелствува, че в Самоков съпругите и децата на мисионерите не смеели да излизат сами из града, защото самоковските деца хвърляли камъни по тях. Това се случвало и в други градове. В Панагюрище един българин-евангелист бил отстранен от градския съвет заради вярата си. На протестантите се забранявало да ползват общите фурни и пасбища; нареждало се да не се търгува с тях. В Пазарджик с протестантите също не търгували. В Меричлери решили да им вземат ралата, ако орат на източноправославните празници. Мисионерската собственост в различните части на страната била често заплашвана от пожари. Богослуженията и кръщаванията били често прекъсвани от нахлули в черквите хора и само намесата на властите и полицията въдворявала ред.

Уилям Хол прави важен извод за причините протестантството да не получи масов характер: „Голямата пречка за разрастването (на протестантството, П. Ш.) беше силата на националното чувство и поглъщането на хората в общото дело.“²⁴ Общо взето, през целия период от дейността на мисионерите през XIX в. протестантските ръководители разбирали добре чувствата на българското население; схващали, че протестантството давало на българския народ нов език и го отчуждавало от неговата нация.

Антагонизмът между населението и мисионерите многократно довеждал до скандали, някои от които са описани в литературата. Такъв е случаят в мисионерското девическо училище в Стара Загора през 1867 г. Това училище било открито през 1863 г. със задачата да подготви девойки, които след завършването си да се посветят на религиозна работа сред жените и децата. Училището включило в програмата си освен изучаването на Библията и някои общообразователни предмети и курсове по шев и домакинство. Последното накарало много семейства да запишат дъщерите си в училището.

Но скоро протестантският дух в училището взел връх и не останал скрит за някои родители. В резултат от това майката на едно от децата успяла да го прибере у дома си. Силно привързано към новата си вяра, момичето след няколко дни избягало отново в училището. Морз, който през есента на 1867 г. заменил Байнгтън, отказал да върне детето. Така се стигнало до хвърляне на камъни по училището и кавги. Морз повел дело срещу нападателите и с помощта на английския консул Блънт участниците в нападението били осъдени на няколко месеца затвор. Тези действия на Морз и Блънт възмутили обществеността на града, която обърнала гръб на училището и протестантската пропаганда.

Безуспешни били опитите на редица други мисионери в Стара Загора да върнат репутацията на протестантството. Случаят решил съдбата и на училището. През 1871 г. след многократни опити да му върнат отново авторитета училището било преместено в Самоков. Скандалът в Стара Загора е описан както в български, така и в американски източници. Пак непопулярността на мисионерите ги принудила да преместят своето училище от Троян в Ловеч. Но гражданите на Ловеч не позволили в града им да

²⁴ W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 96.

бъде построено училище, поради което мисионерите се принудили да закупят частна къща. Известно време след откриването на училището ловчани успели да го закрият, но то било открито отново след намесата на американския и английския посланик в Цариград.

Случаи на конфликти между българското население и протестантите са описани и в книгата на Т. Икономов „Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България“, Шумен, 1892. В архива на Константин Стоилов фигурира писмо на Алберт Лонг, изпратено от Роберт колеж през януари 1883 г., от което става известно, че намиращото се в Свищов американско мисионерско училище било затворено от префекта и двама от учителите арестувани. Лонг уверява Стоилов в честността и лоялността на двамата българи и в искрените чувства, които питаели американците към България, умолявайки го да ходатайства за освобождаването на въпросните учители, дори ако е необходимо, да покаже писмото на Негово величество княза.²⁶

Изобщо българите в голямото си мнозинство разбирали добре целите на протестантството у нас и се възмущавали от лицемерието и лукавството на протестантските мисионери, които използвали всички възможни начини за постигане на целите си. Приемането на протестантството се считало за родоотстъпничество.

Но това отношение към дейността на американските мисионери у нас не означава, че на българската прогресивна възрожденска общественост не били известни успехите на младата американска нация в областта на изграждането на нейната държава, на икономиката и просветата. Напротив. Едно дори бегло запознаване с трудовете на Л. Каравелов ни убеждава, че той е познавал сравнително добре развитието и настоящето на съвременна му Америка и често я дава за пример. Т. Икономов също не може да бъде упрекнат в едностранчивост на виждането. Той пише следното: „Не отричаме, че в Америка има хора, има цели класове, които по-широко и по-правилно разбират и изповядват своя нравствен дълг, своите обязанности към бога, към обществото и към ближните си.“²⁶

Самият Ботев например пише следното за доброто състояние на училищата в Америка: „Ние твърде добре знаем, че американските училища не зависят нито от правителството, нито от духовенството, а никой от нас не може да каже, че тия училища не напредват и че тяхната програма не отговаря на тяхното назначение.“²⁷ Ботев е бил добре информиран за мисионерската дейност на САЩ в арабските страни и в брой I на в. „Знаме“ пише за разпространението на протестантизма сред турското население в Сирия, на което турските власти се противопоставяли. Били затваряни училища, а учителите хвърляни в тъмница.

Тези действия на Турция предизвикали намесата на американското правителство в лицето на неговия дипломатически пратеник. Във връзка с тези взаимоотношения между Турция и САЩ Ботев писал следното: „... Струната... се е опънала до такава степен, щото е близо до скъсване. Бедната Турция! Каква ли плесница ще изяде от несъвсем вежливите янки!“²⁸

²⁶ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, арх. ед. 538, л. 1—5.

²⁶ Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 77.

²⁷ Хр. Ботев. Съчинения. С., 1940 (под ред. на М. Димитров). с. 34.

²⁸ Пак там, с. 79.

В същото време обаче Каравелов и други наши общественици, писатели и борци за национална независимост на България в периода на Възраждането не можели да бъдат равнодушни към дейността на американските мисионери у нас. В няколко броя на в. „Свобода“ през 1870 г. Каравелов пише разобличителни статии против протестантската пропаганда и нейните носители. В броя на същия вестник от 22 януари 1870 г. Каравелов между другото пише: „Нам ни е известно, че целта на „Библейското общество“ едно време беше — да проповядва единство между всичките народности и вероизповедания, да проповядва братство между всичките хора, които живеят на земята. . . , но днес то е изцяло излязло из своята програма и проповядва това, щото е съвсем противоположно на неговите първоначални намерения. . . Протестантските мисионери и „Библейското общество“ не съединяват, а разединяват народите, като сеят между един народ, какъвто е българският, схизми и несъгласия. Нашето православие е свързано с нашата свобода и с нашата българска народност. . . и затова всеки честен българин трябва да остане верен на своята вяра и да гледа да не промени едни обреди за други, а да бъде човек без никакви суеверия и без никакви заблуди.“²⁹

Систематизирано и нашироко е изложил своето отношение към дейността на протестантските мисионери и Т. Икономов, чиято ерудиция и компетентност в религиозните проблеми респектира и не оставя никакви съмнения за наличието на каквато и да е инцидентност и конюнктурност на схващанията. Своите възгледи по третираните проблеми Икономов развива в посочената вече от нас книга „Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България“, която първоначално вижда бял свят през 1885 г., но без да носи името на автора си. Книгата претърпява второ, а през 1892 г. и трето издание, но вече с името на Икономов. Наличието на три издания, струва ни се, говори за интереса към протестантската дейност и проблемите, които книгата разработва.

Може би ще бъде полезно да припомним, че Т. Икономов е завършил духовна семинария в Киев и пишейки за протестантството, явно плува в познати води. Естествено той е бил възпитан в силен източноправославен дух, поради което в антипротестантските му настроения има вложена много страст. Протестантството той критикува от тези позиции, което, макар и интересно, няма пряка връзка с темата.

С положително по принцип отношение към мисионерството и проповедничеството Икономов осъжда „мнимопроповедниците“ католици и протестанти, които „пълят днес нашето отечество и са си поставили за задача не само да подкопават православието в България и да го заместват със свои заблуждения, но и да внасят в живота ни безконечни причини за спорове, разделения, разколи и омрази“³⁰. „Предмет на техните стремления не е бог и познанието на божията истина, а цели чисто човечески, земни и непростителни.“³¹

Икономов вижда стремеж у протестантите чрез различията по верските въпроси да се внесе различие и по делата от другите сфери от нашия об-

²⁹ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VII, С., 1967. с. 118, 119.

³⁰ Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 23.

³¹ Пак там, с. 24.

ществен, народен и държавен живот.³² По своята значимост този извод вече надхвърля обикновените констатации и има недвусмислено политическо звучене.

Политическите цели на протестантизма и католицизма в България не остават скрити и за Г. С. Раковски, който пише следното: „Много с обръстели мустаци и разнообразно облечени рим-попове и англо-американски учиния народ, обещава му лъжливо много работи. Но тяхната цел и намерение не е нищо друго, освен да унищожат нашата народност и да използват нашата слабост.“³³

Обобщавайки стремежите на пропагандаторите на католицизма и протестанството, Раковски пише през 1864 г. така: „... Това е, което искат наследници на св. Петър и в България: да внесат общ раздор и разцепление, за да намрази брат брата си, син баща си, майка дъщеря си... Вместо на любов учат на ненавист, вместо мир сеят мълви и раздори. Където е стъпил техен крак, това място без раздор и мълва не е останало... Пазете се, братя, от такива хищници-вълци за Христовото стадо. Не слушайте тяхното учение и лъжливи обяснения. Те привидно под думите за човеколюбие и евангелско учение лъстят целия свят. Но те имат и друга цел. Те искат с това да унищожат премилата и драга народност на всеки народ и да се ползват от своето религиозно влияние.“³⁴ Тези мисли Раковски споделя дори преди 1864 г. в своите „Неколко речи от Асеню първому, великому царю Българскому и сыну му Асеню второму“, Белград, 1860 г., от което се вижда, че не е трябвало да минат дълги години на протестантската дейност, за да се разберат нейните цели и същност.

*

Американските протестантски мисионери започват своята просветно-образователна дейност в България и още с идването си на българска земя. Опит в провеждането на подобна дейност те имали от своята работа в турските земи и в Близкия Изток. В настоящата студия не си поставяме за цел да съберем и изложим всички съществуващи данни за образователната дейност на американските мисионери у нас. Съществени в случая са целите и насочеността на тази дейност.

Просветителската дейност на американските мисионери не може да се откъсва от религиозната пропаганда, защото просвещението мисионерите виждали посредством усвояването на религиозните книги и преди всичко на Библията. Ако тази дейност се разглежда сама за себе си и се абстрахираме от посочените по-горе цели и последствия от нея, все пак тя в известен смисъл носи образователен характер. Невъзможно е обаче да възприемем в каквато и да било степен „цивилизаторския“ характер, който виждали в своята дейност мисионерите както по просветителска, така и по религиозна линия. Това самочувствие и самонадеяност у американските духовни пратеници е идвало пак поради явната липса на познания по историята на България и нейната древна култура и величие. Те не са си да-

³² Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 24.

³³ Г. С. Раковски. Избрани съчинения (под ред. на А. Цветков). С., 1939. с. 105.

³⁴ Г. С. Раковски. Католическата пропаганда в България. Избрани съчинения. С., 1939. с. 108.

вали сметка, че народ като българския, който векове наред е запазил вярата си, езика си и националното си самосъзнание независимо от чуждото владичество, не се нуждае от „цивилизиране“.

Американските мисионери започнали да откриват свои училища скоро след започването на сериозна работа у нас. През 1860 г. в Пловдив било открито мъжко протестантско училище, а в Стара Загора през 1863 г. девическо. Преди да открият училището в Пловдив, мисионерите положили усилия да проникнат в българското класно училище. Те започнали да посещават занятията, стремели се да предразположат към себе си българските учители, като ги канели по домовете си, разяснявали образователната система в САЩ, показвали географски карти, музикални инструменти и др. Известният мисионер Кларк със съдействието на английския консул в Одрин Блът започнал да преподава цигулка в българското училище. Така постепенно било открито и първото мисионерско училище в Пловдив. Въобще Американският съвет гледал на Пловдив като на бъдещ център на протестантското движение в Южна България. Първоначално училището имало много малък брой ученици, но постепенно започнало да придобива популярност. Преподавали се Библията, математика, химия, физика, английски език и др. Уроците по химия били придружавани с онагледяване с помощта на химикали, което предизвиквало интерес у учениците от града.

Мисионерите-преподаватели се сприятелили с някои български общественици и започнали да използват връзките си за намеса в църковната борба с гърците. Но населението на Пловдив не посрещало с охота тези прояви и протестантството не успяло да спечели много привърженици независимо от успеха на училището. В същност интересът към училището не се материализирал в значително увеличаване броя на учениците. За всичките девет години от просъществуването на училището в него се записали всичко 30 души, т. е. средно по 3—4 ученици годишно. През 1869 г. училището било фактически закрито, което на практика решило и съдбата и надеждите спрямо пловдивската станция.

В своите „Записки за България и за българите“, публикувани за първи път в „Русский вестник“ през 1867 г., а у нас излезли по-късно, описвайки България през 60-те години, Любен Каравелов не споменава американското протестантско училище в Пловдив сред изброените от него 4 български училища, 3 гръцки за юноши и 1 гръцко за девойки, а със сигурност може да се счита, че по това време протестантското училище в Пловдив е съществувало.³⁶

По своята същност и предназначение старозагорското училище не се различавало от пловдивското, макар че първото било предназначено за девойки. Историята и съдбата на училището в Стара Загора вече посочихме по-горе, затова ще преминем към следващия образователен център, който мисионерите организирали в България — Самоков.

Самоков бил посещаван още от първите пловдивски мисионери Мернам и Кларк. Началото на училището в града било сложено с това, че през 1870 г. там били преместени двете училища от Пловдив и Стара Загора. Американският девически пансион и училище, както и тези за момчета имали редовен курс на обучение четири години. Същевременно този курс се предшествувал от подготвителен клас за тези, които не можели да влязат в ре-

³⁶ Вж. Л. Каравелов. Записки за България и за българите. С., 1940. с. 136.

довния курс. Основният език на обучение бил български, но по английски език се придобивали сериозни познания.

Самоков бил обявен за мисионерска станция с тенденция да се оформи като център на балканската мисия на Американския съвет и активно средище на протестантското движение в България. В града пристигнали и други мисионери. Създавала се практика новопристигащите мисионери да прекарват известно време в Самоков за научаване на български език и запознаване с проблемите на мисионерството в България. Не на последно място Самоков станал важен център на протестантизма заради хубавия си планински климат. Поради същата причина мисионерите от различните краища на страната прекарвали тук летните месеци, когато работата им намалявала. Към училищата в Самоков имало печатница, която издавала и разпространявала литература из цялата страна.

Американските мисионерски училища в България се финансирали от центровете на религиозните организации в САЩ, които били и техните създатели. Така например в едно писмо от февруари 1896 г. на директорката на девическото училище в Ловеч Кейт Блекбърн до английския консул в София по финансов въпрос се сочи, че училището се издържа от „Женското мисионерско общество в Америка“, на което Блекбърн била същевременно и касиер.³⁶

В американските училища получили образование известна част българи, която обаче в сравнение с общия брой на образованите по това време у нас не можела да бъде преобладаваща. Някои от американските възпитаници заели по-големи или по-малки длъжности в страната пред и след нейното освобождение. Други продължили образованието си в САЩ или Англия. Трети започнали да работят в американските мисионерски центрове или в българските училища като учители, а една друга част станали търговци.

Когато разглеждаме дейността на американските протестантски училища в България, необходимо е да се спрем и на Роберт колеж независимо от това, че той се намира извън българските земи, тъй като там също са учили българи.

Роберт колеж е бил безспорно най-голямото номинално и по влияние образователно учреждение от американски образец за пропагандиране на американската култура на Балканите и в България. Негов благодетел е Кристофър Райнлендър Роберт, търговец от Ню Йорк, от френско потекло, филантроп и поддръжник на мисионерството. След даряването на първоначалната сума за строеж на колежа в САЩ започнало събирането на средства. Кампанията обаче вървяла мудно, а с развихрянето на Гражданската война била преустановена. През 1864 г. в Ню Йорк бил създаден Съвет на попечителите и колежът, макар още в плановете, бил включен като част в Държавния университет на щата Ню Йорк (New York State University).

На създаването на колежа се противопоставяли Русия и Франция, които се стремели чрез главните дейци на своите интереси сред турската общественост да възпрепятствуват получаването на разрешение за създаването на колежа. През седемте години, които били необходими за получаване на разрешението, видни общественици от САЩ и Англия неведнъж ходатайствували пред турските официални власти в този смисъл.

³⁶ Архив на К. Стоянов, ЦИА, ф. 600, арх. ед. 898, л. 112-113.

Това свидетелствува за тясната връзка между едно неправителствено учреждение, каквито са мисионерските организации, и дипломатическите представители на двете страни, както и видни общественици. Те всички добре разбирали, че американските и английските политически интереси ще бъдат добре защитавани посредством този колеж на Босфора.

Първата учебна година била през 1863—1864 г. в старата сграда в с. Бебек, близо до Цариград, където преди това се помещавало американското мисионерско училище. В новата сграда колежът се преместил през май 1871 г. Още с откриването на Роберт колеж неговите инициатори си давали сметка, че той ще увеличи влиянието на Америка и Англия в тази част на света. За това свидетелствува и Джордж Уошбърн, един от основателите и ръководителите на колежа, прекарал 50 години от своя живот в Цариград, занимавайки се с мисионерска и просветителска дейност. Първият българин в Роберт колеж се записал през неговата втора учебна година, но след още две години половината от броя на всички студенти били българи. Учебната програма включвала математика, естествена история, икономика, логика, политическа история, международно право, философия.³⁷ Ако се съди по това, че немалка част от завършилите колежа се радвали на добра кариера в политиката, търговията и науката, може да се предположи, че образователното равнище на колежа е било високо.

Вестник „Зорница“ характеризира Роберт колеж като фар, който съдейства за „осветяването на Изтока с лъчите на западното образование“³⁸.

Естествено през същото време много будни българи отивали да се учат в Русия, която стояла много по-близо до съзнанието и културата на българския народ. Уошбърн не скрива своето раздражение по повод на това, че руското влияние у нас спечелвало симпатиите на редица младежи, които вместо в Цариград отивали да се учат в Русия.³⁹

У някои американски и по-стари български автори съществува склонност да се преувеличава приносът и ролята на американските образователни учреждения в България за издигане образованието и културата на българския народ. Без да се отрича този принос, следва да се има пред вид, че независимо от факта, че мисионерите дошли в страната, когато тя се е намирала под робство, те пристигнали в една страна с богати културни и народностни традиции, с дълголетна държавна и културна история. Поради това тяхната религиозна и просветителска дейност не може да има цивилизаторска стойност, каквато виждат в нея някои американски мисионери през този период и някои историци и публицисти по-късно.

Т. Икономов и други общественици от негово време подлагат на критика просветителната мисия на протестантите у нас. Икономов пише така: „Ако слушаме самите мисионери, тий ще ни уверяват, че много са направили и много правят за просвещението на нашия народ, че със своята проповедническа дейност и с училищата, които тъй наложително откриват в нашето отечество, те нашироко разнасят светлините на науката и плодотворете на просвещението в нашето отечество.“⁴⁰

³⁷ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1, л. 2.

³⁸ В. Зорница, г. 1, бр. 30 от 23 юли 1876.

³⁹ G. Washburn. 50 Years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 52.

⁴⁰ Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 78—79.

И като си задава въпроса, дали на дело това е така, Икономов, изключвайки Роберт колеж, намира твърде сериозни недостатъци в образованието на учениците от протестантските училища. Тези ученици придобивали главно познания по английски език и елементарни познания по някои други предмети независимо от познанията по религия.

Икономов подчертава, че от практическа и житейска гледна точка учениците и ученичките от протестантските училища след завършване давали проблеми на своите родители. В заключение Икономов пише: „Такава пропаганда в България. Тези резултати са от естество твърде подплашително за възпитанието на младото поколение и треба да извикат у нас не само общо недоволство, но и сериозни размишления за тяхното прекратяване.“⁴¹

Проводник на религиозното и културното влияние на Америка на Балканите бил и органът на американското мисионерство в Европейска Турция в „Зорница“. Веднага прави впечатление, че вестникът се издава на български език. Интересно е и обяснението за това нашият език да се приеме като официален в мисионерската дейност в тази част на континента: „Мисията беше установена в Цариград, но нейният район клонеше към централната част на Балканите, главно в териториите, населени от българи. Обстоятелството, че турските провинции от самата България, Тракия, Македония, Добруджа и българска Морава бяха български земи, наложи на американската мисия да възприеме този език като официален не само при богослужението, но също и в нейните печатни издания.“⁴²

Списание „Зорница“ започнало своето съществуване на 1 януари 1864 г. и излизало първоначално месечно в осем страници. По-голямата част от списанието се запълвала с религиозна пропаганда, както и с материали за възпитаване на добродетели от протестантска гледна точка. Отделяло се място на нравствени поучения, указания за спазване на лична и семейна хигиена, обръщало се внимание на жените и децата, за които се списвали специални рубрики. В списанието се помещавали информации по различни въпроси за САЩ и Англия. Печатали се статии за придобиване познания в различни области на науката — астрономия, география, медицина, зоология, американска и английска история. Но не остава съмнение, че в живота религията трябва да е на първо място, и тази теза се укрепва постоянно.

В началото на 1876 г. „Зорница“ започва да излиза в две издания — едното седмично, предназначено за възрастни, а другото месечно — за младежта. И двата варианта се издават от Американското евангелско общество. Редактор на седмичника е Т. Байнгтън. Редакцията се намирала в „Америкън хауз“ в Цариград. Седмичникът излизал в голям вестникарски формат в 4 страници, а месечникът запазил формата на списанието. На изданията сътрудничели Р. Томпсън, Дж. Уолбърн, Ел. Ригс, А. Лонг, Ст. Панаретов, А. Ценов, П. Димитров, Ив. П. Славейков и др. Месечникът „Зорница“ се занимава предимно с проблемите на пуританското възпитание на младежта и зановонаването ѝ с постиженията в различните области на науката.

⁴¹ Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните последици в България. Шумен, 1892, с. 80.

⁴² С. С. Сербанов. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern. 1919, p. 302.

С диференцираното отношение към проблемите на възрастните и младежта и с посвещаването на тези проблеми на две различни издания американската протестантска пропаганда у нас явно показвала трайността и сериозността на своите интереси в България. Двете издания ни дават възможност да доловим основните насоки на американската и английската политика спрямо България. Но цялостна разработка на тези въпроси върху страниците на изданията не срещаме и тази липса говори за стремеж да не се дава ярък политически облик на „Зорница“ и желание политиката на посочените две страни към България да не се разработва от този форум. Но не бива да се счита, че от гледна точка на интересите на България в тази историческа епоха в „Зорница“ е оставал политически неутрален. Бележки в това отношение ще споделим при разглеждане въпросите на политическото отношение на американските представители у нас към събитията и проблемите на България. Що се отнася до читателската публика, Уилям Хол свидетелствува, че в един период изданията на „Зорница“ достигали стотици населени места и се четели от много хора, една част от които не били протестанти.⁴³

През 1882 г. в. „Зорница“ имал 4000 абонати, но в средата на 90-те години започнал да запада. През 1896 г. броят на абонатите спаднал на 1000 души. През този период въобще цялата мисионерска дейност се намирала в криза. Интересът към протестантските черкви намалял, американските училища били заплашени от закриване поради малкия брой кандидати да се учат в тях. През 1891 г. един мисионер от Пловдив заявил следното: „След толкова години на работа тук ние имаме толкова ограничен брой българи, готови да се посветят на проповядването на евангелието.“⁴⁴

В бележките за в. „Зорница“ на някои американски мисионери и просветители, както и на някои българи като Стефан Константинов, често се среща констатацията, че „Зорница“ е най-старият български вестник, който е продължавал да излиза. Тази констатация крие предпоставки за неточност и неяснота. Що се отнася до датирването на вестника, то той естествено не е първият български вестник. Повече от десет години преди американските мисионери да започнат своята дейност в България и почти двадесет години преди излизането на „Зорница“ Константин Фотинов започнал да издава в Смирна през 1844 г. първото българско списание „Любословие“.

Две години по-късно — през 1846 г. — в Лайпциг Иван Богоров издал първия български вестник „Български орел“. По-късно Богоров издавал още един вестник и едно списание. В този смисъл американският вестник на български език имал своето мисионерско и просветителско значение, но не може да претендира за заслугата на основател на българския периодичен печат независимо от дългото си съществуване. С известни прекъсвания вестникът продължил да излиза до 1940 г., когато фашисткото правителство го спряло. В този смисъл може би в. „Зорница“ е най-дълго просъществувалият вестник на български език, с българска читателска публика, но без да е български в истинския смисъл на думата.

Преди да преминем към въпросите на политическото проникване на САЩ в България, иска ни се да обобщим религиозната и образователната дей-

⁴³ W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 34.

⁴⁴ Ibidem, p. 124.

ност, която американските протестантски мисии провеждали в България преди и непосредствено след освобождението на страната от отоманско иго.

От разглеждането на тази дейност се налага изводът, че въпреки идеализма, себеприцанието в дадени случаи, постоянството и американската предприемчивост и изобретателност на протестантските мисионери те не могли да обхванат масата от българския народ и да го приобщат към своята вяра. Но мисионерите успели да се задържат в България на няколко места и създали протестантски групи, които, макар и не големи по брой, заживели свой живот. Техните нрави и бит ги различавали от останалото население, принадлежащо към източноправославието.

Логично е да си зададем въпроса, коя е причината за този успех, макар и неособено значителен в пропорционално отношение. Тук с готовност ще се присъединим към извода на М. Стоянов в посоченото негово изследване, че това, което е привличало българския народ при общуването с американските мисионери, е било желанието му да научи нещо ново, непознато досега.

Вродената любознателност на българина, афинитетът му към политически и социални знания са го подтиквали към новата вяра, която освен нови религиозни вярвания е дала възможност за открехване на непознат дотогава прозорец към света, включително и чрез овладения чужд език. Трябва да си даваме сметка, че при сравнителната социална, културна и политическа изолация на българското общество по време на отоманското иго протестантството и католицизмът са били все пак нещо, което е разчупвало обвивката на тази изолация.

Протестантските мисионери са били, общо взето, образовани хора, носители на по-висока култура. Техният кръгозор е бил по-широк, те били видели „свят“. Те познавали някои от изкуствата, владеели са някои умения и занаяти, на които са учили общуващите с тях българи. Квалификацията на мисионерите все пак е била преди всичко общо религиозна.

Но идвайки в България, американските мисионери знаели малко за нея, за нейната многовековна история и култура. С изучаването на български език те се заемали след пристигането си у нас. И като препасали механически американския исторически опит, те вероятно считали, че и у нас животът е първият все така несвършено. И понеже в редица отношения САЩ били значително по-напред, по-ясно, но и абсурдно е схващането на някои от тях за „цивилизаторската“ им роля в българските земи. В същото време националните черти на българина, от една страна, и търпящият критика начин на провеждане на мисионерската дейност, от друга, дали резултат, който едва ли мисионерите очаквали. Българският народ в своето мнозинство отхвърлял протестантството от верски, народностни и национални съображения. Това му разочарование на религиозна почва допринесло от своя страна за засилване на атеистичната тенденция, характерна за него.

Да се обхване статистически дейността на американските мисионери у нас засега е невъзможно. Ние не разполагаме с богатия архив, който е натрупан в САЩ от няколкото мисионерски организации, развивали дейност у нас. Този въпрос не е разработван подробно и от американски автори, които студий третират мисионерската дейност повече откъм нейната същност и проявите ѝ главно в Азия и Африка.

У нас въпросът за дейността на американските мисионери е изследван слабо, към която причина може да се прибави и краткотрайността на мисионерската дейност в някои райони на страната.

Все пак чрез събиране и съпоставяне на някои данни стигаме до известни цифрови сведения за дейността на мисионерите и техните сътрудници през различните години след освобождението на страната. Така на пример през 1902 г. американската мисия в европейска Турция имала 4 центъра и 56 подцентъра, 28 мисионери, 85 местни сътрудници, 16 черкви с 1415 редовни членове, 3 многокласни училища и 19 други училища с общо 787 ученици.⁴⁵ Библиейското общество към 1904 г. имало в България един мисионер със семейството си, две неомъжени мисионерки и 11 български проповедници, получили духовен сан от самите американски мисионери, а дейността на обществото обхващала 12 различни места и броят на членовете на черквите бил около 230 души. Обществото имало и училище с 57 ученици, но точното му местонахождение не ни е известно.

В периода между 1891 и 1904 г. в България, а може би включително и околните ѝ земи, Американският съвет имал 18 действащи мисионери и 16 местни пастори, получили духовния си сан у нас. Дейността обхващала 30 различни места, а броят на членовете на черквите достигал около 900 души. До голяма степен център на тази дейност бил Самоков. Функционери на библиейските общества на Америка и Великобритания разпространявали из цялата страна библията на български език.

През 1902 г. мисията на американската методистка епископална църква отбелязва, че имала в България 4 мисионери, 42 местни сътрудници, 314 членове, 2 училища с общо 25 ученици. Според тази мисия особено окуражаващ бил успехът на училището за девойки в Ловеч.⁴⁶

Поемайки риска да не бъдем съвсем точни в сумирането на дейността на трите американски мисионерски институции, действащи на българска територия по различно време, главно след освобождението на страната от отоманско иго, докъм 1904 г., можем да посочим следните цифри: мисионери — 26, български пастори и помощници — 69. Данните за броя на населените пунктове, които били включени в дейността на мисионерите, имаме за две от трите мисионерски организации, а те възлизат на 42.

Мисията на американската методическа църква не сочи броя на селищата, в които е развивала своята дейност, но като се има пред вид, че е имала 4 мисионери и 42 местни пастори, може да се предположи, че общият брой на селищата, които са били обекти на мисионерска дейност в цялата страна, е възлизал, включително и 42-те селища, на около 70—80.⁴⁷

*

Покрай религиозната си просветителска дейност на територията на българските земи американските мисионери заемали определено място в българската действителност с политическото си отношение към събитията в страната и опитите им да влияят върху тях. Самата мисионерска дейност представлявала по своята същност в по-голяма степен израз на държавната

⁴⁵ The Encyclopedia of Missions, N. Y., 1904, p. 23.

⁴⁶ Ibidem, p. 460.

⁴⁷ Трябва да се има пред вид, че тези цифри са преди всичко ориентировъчни, защото не се отнасят към една точна дата, а към няколкогодишен период от време.

политика на САЩ от това време, отколкото своего рода самодейност, проявявана от различни американски религиозни организации. Веднъж започнато от тези организации като религиозно-просветителска дейност, мисионерството постепенно се превръщало в инструмент за провеждане и защита на американските интереси и политика в чужбина.

От историята на мисионерството на Балканите, Близкия Изток и в България се вижда, че тази дейност винаги се е ползувала с подкрепата на официалните американски власти, чиито представители се явяват дипломатическите лица в съответните страни. Когато техният авторитет не достигал за уреждането на даден въпрос, налагало се на място да пристигат и да действуват общественици, висши военни чинове и известни бизнесмени.

Турските власти виждали криещата се в протестантството опасност за техните интереси и макар и непоследователно, създавали известни пречки за неговото разпространяване. Но икономическата и политическата мощ на САЩ не давала възможност на Турция да се противопостави цялостно. Освен това Османската империя имала някои икономически изгоди от турско-американското сътрудничество.

Авторите на някои от ползуваните в това изследване трудове се стремят да внушат, че мисионерите като институция и като граждани на чужда страна не проявявали никакви политически интереси и не се интересували от политическия живот в България. Такава картина на политическото поведение на мисионерите не отговаря на действителното положение. Голяма възможност за пряко вмешателство в политическия живот у нас мисионерите не са имали, но наличието на ясно определено тяхно политическо отношение към действителността у нас е безспорно.

Когато американските мисионери започнали своята дейност в българските земи, народът водил активна четническа борба срещу отоманските поробители. В селата избухвали въстания, които били жестоко потушавани. Силно влияние върху вътрешното развитие изиграла Кримската война. Със своя агресивен характер и за двата воюващи лагера (Русия се стремела да разруши Османската империя и да завладее Проливите, а Англия и Франция защищавали империята, за да извлекат полза от нея за себе си) войната дала възможност на народите под турско робство да разберат, че западните държави се стремели към запазване на робството независимо от това, че същите тези народи уважавали демократичните идеи в други области и културния прогрес на Запада.

Американските мисионери, които били привърженици на статуквото, не одобрявали зверствата на турците при потушаването на селските въстания. Това може да се обясни с религиозни съображения, с известна симпатия към българското население, както и с това, че индиферентното отношение към страданията на българския народ можело да го отчужди от протестантството.

Ние не разполагаме с факти за дейност, с която мисионерите да са подпомагали пряко и осезателно борбата на българския народ за национално освобождение. Те се грижели за ранени и болни, оказвали помощ на гладувачи с храна, подобрявали санитарните условия. Естествено тази помощ има своето значение и трябва да се отчита при разглеждането на дейността на американските мисионери.

Мисионерите не били привърженици на остри, революционни средства за разрешаване на проблемите, стоящи пред българския народ във

връзка с извоюването на неговата свобода. Показателни в това отношение са схващанията на Хамлин за пътя, по който народите от Отоманската империя могли да подобрят своето положение. У него не става дума за освобождаване на тези народи. Той разглежда въпроса като отношение на „мохамеданското правителство към неговите християнски поданици“⁴⁸.

Хамлин признава, че турското правителство подтискало своите поданици-християни чрез „некомпетентни, егоистично настроени и неверни служители“⁴⁹. Според него един от начините за подобряване на това положение били смесените съвети от турци и българи, които щели да изиграят своята благотворна роля. Друг начин бил назначаването на християнски поданици на високи държавни длъжности, което турското правителство практикувало през последните петнадесет-двадесет години преди написването на книгата. Хамлин изрежда имената на 87 поданици-християни, които заемали такива постове, сред които има само двама българи.

Становището на Хамлин става ясно още и със следните негови мисли: „Злините, под които Отоманската империя пъшка, са големи, но те могат да се отстранят. Войната може да ги направи по-големи, но не може да ги отстрани.“⁵⁰ Тук вече е ясен страхът, че приближавашата Руско-турска война може да погребее Отоманската империя и промени статуквото. „Истинските реформи се извършват бавно“⁵¹ — продължава Хамлин. Той отчита нуждата от елемента време за осъществяването на измененията.

Хамлин цитира препоръките спрямо „болния човек“, които срещнал в една статия от списание от онова време. Рецептът за Отоманската империя била следната: „Просвещавай, но не изкоренявай!“ Тази препоръка Хамлин искал да измени по следния начин: „Мир, Време, Просвещение!“⁵² С тези думи завършва той и своята книга.

Схващания от подобен характер били отразени и на страниците на „Levant Times“, във връзка с което Любен Каравелов пише във в. „Независимост“ следното: „В българското отделение на „Levant Times“ е поместена статия под заглавие „Бунтовническите български комитети“, в която между другото се говори, че българският народ не е създаден за революция и за политически живот, защото тоя народ е „мирен, тих, работен и страшлив“. За да докаже справедливостта на своите думи, авторът на статията ни уверява, че даже и „физиологическата реалност“ на тоя народ свидетелствува, че той е роден само да работи, да мирува, да влече чуждите самари и да пее „алилуя на реках Вавилонских“⁵³.

Авторът на статията в „Levant Times“, който бил американец, писал още следното: „Ние изучаваме българския народ от двадесет години насам и успяхме вече да вникнем в неговите обществени дела и в неговия частен живот. . . Българите са във всичко и навсякъде почтени, смирени, тихи и сплашливи. Тия мразят до най-висока степен метежите и шумотевниците и обичат мирните занятия.“⁵⁴ А в същото време Хамлин изказвал съчув-

⁴⁸ За възгледите на Хамлин черпим сведения от неговата книга „Сред турците“, издадена в Ню Йорк през 1877 г.

⁴⁹ С. Hamlin. Among the Turks. New York, 1877. p. 369.

⁵⁰ Ibidem, p. 377.

⁵¹ Ibidem, p. 380.

⁵² Ibidem.

⁵³ В. Независимост, г. IV, бр. 26, 13. IV. 1874; Л. Каравелов. Съб. съчинения. Т. VII. С., 1967. с. 114.

⁵⁴ Пак там.

ствие на турското правителство във връзка с трудностите му в управляването на империята поради „революцията“, която „повече и по-лоши племена, отколкото нашите индианци“⁵⁵ повдигали на нейните граници — израз, пълен с цинизъм спрямо българския народ.

Консервативно е отношението на американските мисионери и към борбата на българите за религиозна свобода, срещу гръцката патриаршия. Мисионерите знаели добре и от личен опит, че гръцката патриаршия е и техен враг, но на българския народ не оказали подкрепа в борбата му срещу нея. Нещо повече, те се опитвали да използват тази борба в свой интерес, макар че усилията им не донесли осезателни резултати.

В своята борба срещу гръцката патриаршия българската възрожденска общественост разбирала добре, че трябва да се опира преди всичко на собствените си сили. Раковски например схващал, че нито католическа Франция, нито свободолюбивото протестантство, произхождащо от Англия и Америка, не могат да бъдат искрени поддръжници на България в нейната борба за религиозна свобода. Раковски разбирал, че всяка от тези велики сили има свои политически цели, по силата на които била склонна да подкрепя България.⁵⁶

Осъзнало погрешността на четническата тактика, националноосвободителното движение у нас през 60-те години стигнало до извода, че за извоюване на освобождението е необходимо българският народ да разчита преди всичко на собствените си сили и да създаде своя вътрешна революционна организация, която да го подготви за въоръжена борба. Като разбирал, че помощ в тази борба не ще дойде от чуждите религиозни мисии у нас и от Запада, Левски писал в едно писмо до Каравеловия в „Свобода“ следното: „Ние вече се уверихме, че европейската ангелска цивилизация, човешките немски идеи, християнските проповеди на протестантите и пр. и пр. са нищо друго освен „стани, куме, да седна“. . . Доста сме се вече лъгали. И така, на место сълзи и молитви, ние сме захванали да лееме куршуме.“⁵⁷

През 1876 г. борбата за освобождение продължила. Априлското въстание вдигнало на оръжие много народни синове, но не успяло да извоюва желаната свобода. При неговото потушаване турците изклали по най-варварски начин около 30 000 мъже, жени, старци и деца. Прогресивната общественост в света била възмутена и се обявила в защита на българския народ.

В Англия, Франция, Италия и най-вече Русия българската кауза намерила широка подкрепа. Американските мисионери в България и в съседните страни били свидетели на турските зверства и тежкото положение на християнското население. Но американската дипломация не предприела преки и решителни действия за оказване помощ на българския народ, а се задоволила с присъединяване към възмущението на световната общественост от турските зверства.

Породилите се в Англия съмнения относно правилността на английската политика спрямо Балканите и България довели до създаване на специална комисия на Солсбъри за запознаване с положението на народите, населяващи тези райони. Както съобщава проф. Хр. Христов, в англий-

⁵⁵ С. Hamlin. Among the Turks. New York, 1877. p. 359.

⁵⁶ Вж. С. Бобчев. Раковски като публицист. С., 1918. с. 47.

⁵⁷ Васил Левски, ред. Ст. Каракостов. Писма, статии, песни. С., 1941. с. 150.

ските архиви има редица документи, сочещи, че американските мисионери и сътрудниците на Роберт колеж в Цариград са развили активна дейност за запознаване на Солсбъри с положението на поробеното християнско население. Цитират се имената на Уошбъри и Лонг.⁵⁸ През юни 1876 г. лондонският вестник „Дейли нюз“ публикувал дописка на своя кореспондент в Цариград Едуин Пиърс за турските зверства в България. Тази дописка предизвикала с жестоката си истина смесени чувства сред английската общественост. Правдоподобността на тези действия се подлагала на съмнение. Тогава редакцията решила да проведе анкета и изпратила като свой специален кореспондент американския журналист Дженюериъс А. Макгахан.⁵⁹

Макгахан пристигнал в България през юли 1876 г. и незабавно започнал разследване. В същото време английското правителство възложило на своя посланик в Цариград сър Хенри Елиът да проведе анкета, с изпълнението на която се заел Уолтър Беринг. По внушение на Джордж Уошбъри американският пълномощен министър Мейнард също решил да извърши разследване, което било възложено на генералния консул Юджин Скайлър. Така започнали три анкети — от Макгахан, Беринг и Скайлър. Макгахан бил първоначално в Пловдив, а след това посетил почти всички градове и по-големи села, участвували в Априлското въстание. Изпращаните от него репортажи до „Дейли нюз“ изиграли важна роля за активизирането на прогресивното обществено мнение в Англия в защита на българския народ и са силно изобличителни документи за турските зверства.

Впоследствие след започването на освободителната война Макгахан се присъединил към руската армия. С генералите Столетов и Гурко създавал тесни връзки и присъствувал на всички главни битки за освобождаването на България, които майсторски описал. Близко до Цариград, със счулена кост на глезена, изнемощял, той се разболял от тифус, оказвайки помощ на свой приятел, и починал на 9 юни 1878 г. Със своето безпристрастие, обективност, чиста гражданска съвест и готовност за оказване безкористна помощ на българския народ в неговата борба за национално освобождение Макгахан е носител на най-хубавите черти на американския народ.

Макгахан свидетелства, че по време на обиколката на Скайлър из страната за разследване на турските зверства, пребивавайки в Пловдив, американският генерален консул имал също за цел да проучи целесъобразността от откриването на консулски служби и предприеме допълнителни мерки за покровителство над няколко мисионерски семейства на работа в Пловдив и тези из страната.⁶⁰

За да облекчат положението на българското население след Априлското въстание, дипломатическите представители на Англия и САЩ в Ото-

⁵⁸ Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. с. 81.

⁵⁹ Дж. А. Макгахан е роден на 12 юни 1844 г. в гр. Ню Лексингтън, щата Охайо. По произход е ирландец. Средното си образование завършва в Америка, а по-късно следва право в Брюкселския университет. Като кореспондент на американския вестник „Ню Йорк Хералд“ през 1870 г. е отразявал сраженията във Френско-пруската война. По време на Парижката комуна е бил единственият кореспондент на вестник, свидетел и участник в борбата на комуната. (Вж. Т. Д. Димитров, Дж. А. Макгахан, Турските зверства в България. The Turkish atrocities in Bulgaria, Geneva, MCM.LXVI.)

⁶⁰ Т. Д. Димитров. Дж. А. Макгахан, Турските зверства в България, с. 70.

манската империя създали „Централен помощен комитет“, председател на който бил английският посланик Елиът. Подпредседатели на комитета били американският посланик Мейгард и Дж. Фостър — управител на Отоманската банка. Комитетът имал свои каси в Цариград, Лондон, Париж, Марсилия и Лион, където се приемали парични средства. В съобщения на посочения комитет, поместени в броевете на в. „Зорница“ от 27 август и 3 септември 1876 г., се описват злините, причинени на българските селища при потушаването на въстанието, и се призовава за оказване на финансова помощ, която комитетът ще разпредели.

Раздвижването на прогресивното обществено мнение в Европа и най-вече в Русия в резултат от Априлското въстание в България и от въстанията в Босна и Херцеговина довело до свикването на Цариградската конференция в края на 1876 г. Русия предлагала да се даде автономия на България, Босна и Херцеговина. Западните държави се съгласили, но страхувайки се от засилването на руското влияние на Балканите, което би намерило опора в една голяма българска държава, наложили мнението българските земи да се разделят на две автономни области: Източна част с център Търново и западна — с център София.

Проектът на великите сили не бил приет от Турция. С подкрепата на Англия турското правителство обявило за безпредметни решенията на Цариградската конференция. То се мотивирало с конституцията, обявена по това време от турския султан. Тази конституция претендирала да защитава свободите на всички народи в Османската империя. Напразни били усилията на Русия да накара султана да изпълни решенията на конференцията. Войната станала неизбежна. На 12 април 1877 г. руският цар Александър II обявил война на Турция.

Американските миссионери, преподавателите в Роберт колеж и дипломатите в Цариград следели с интерес работата на Цариградската конференция. За нея Джордж Уошбъرن пише: „Тази конференция поради ред причини беше от голям интерес за нас в колежа. Ако завършеше с успех, тя щеше да осигури дълъг период на мир за Турция и спокойствие и благоденствие за европейските провинции. Тя щеше да спре всякакво напредване на Русия и да даде на българите да образуват нацията си.“⁶¹ Неуспехът на конференцията в Цариград донесъл в колежа разочарование. По този повод Уошбъرن отбелязва: „Ние считахме, че за българите ще бъде по-добре да се освободят постепенно.“⁶²

От това може да се направи извод, че преподавателите в американския колеж, а може би не само те са желали въпросът за даване национална независимост на България да се разреши в духа на взетото на конференцията решение — даване автономия на страната, но разделянето ѝ на две части. По такъв начин те се присъединявали към варианта, отстояван от Англия и Австро-Унгария и целещ ограничаването на влиянието на Русия на Балканите. Освен това решаването на въпроса по мирен път изключвало всякакви непредвидени политически развития в България. Това отношение на американските дейци в Цариград към решаването на българските проблеми очевидно е било в разрез с интересите на българския народ, който се нуждаел от свободна и единна държава. В още по-малка сте-

⁶¹ G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 116.

⁶² Ibidem, p. 119.

пен били взети пред вид интересите на България, когато в хода на Руско-турската война САЩ заедно с Англия, Германия и други западни държави оказали на Турция подкрепа, като снабдили армията ѝ с оръжие и боеприпаси.⁶³ Турското правителство и по-рано купувало топове от Америка. Така например в „Свобода“ съобщава в своя брой от 30 януари 1871 г. за покупка от няколкостотин топове.⁶⁴

В резултат на освободителната Руско-турска война с цената на огромни жертви България била спасена от дълголетното национално и социално робство. Българската държава била възстановена. Огромните жертви, които руският народ дал във войната независимо от външнополитическите цели на царското правителство, затвърдили още повече българо-руската дружба.

След войната Американският съвет за ръководене на чуждестранните мисии взел решение мисията в България да се преименува от „Мисия в Европейска Турция“ в „Мисия при българите“.

Руско-турската война завършила с подписването на 18 февруари (3 март) 1878 г. на Санстефанския мирен договор. Българският национален въпрос получил справедливо решение. Но Англия и Австро-Унгария отново не били доволни. За тях съществувала опасност от увеличаване на руското влияние на Балканите и преграждане на възможностите за икономическа експанзия. Великите държави решили да ревизират подписания преди три месеца договор и се събрали в Берлин. По волята на западната дипломация страната била разделена на княжество България и автономна част под името Източна Румелия. Съгласно Берлинския договор срокът на временното руско управление бил съкратен на 9 месеца. През този период руската администрация полагала всички усилия за оказване помощ на младата българска държава за нейното изграждане. Оказано било съдействие и при изработването на проект за конституция.

Учредителното събрание за приемането на конституцията се открило в Търново през февруари 1879 г. За Роберт колеж, отбелязва Уошбъри, започването на работата на Народното събрание било важно събитие. Що се отнася до квалификацията на участниците в него, то според Уошбъри в събраниято нямало нито един човек, който да е имал личен опит в гражданско управление. „Никой не разбира нищо от право освен бившите студенти от Роберт колеж“⁶⁵, писал Уошбъри. По време на своята работа събраниято приело резолюция, в която изказало благодарност на Лонг и Уошбъри за „техния принос в издигането на България и за получаването на независимостта ѝ“⁶⁶. Благодарствени резолюции били приети и за Гладстон и Скайлър. Тези актове на Народното събрание, разбиращето на заслугите на Роберт колеж и другите американски училища в България, дейността на мисионерите и на в. „Зорница“ биват считани от някои американски автори за достатъчно основание да се направи следният извод: „България е единствената страна в Европа, в която Съединените щати са играли важна роля в развитието на държавата.“⁶⁷

⁶³ Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. с. 104.

⁶⁴ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VII, Публицистика. С., 1967. с. 216.

⁶⁵ G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 147.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ W. S. Monroe. Bulgaria and her people. Boston, 1914. p. 323.

Монро цитира думите на посочения вече от нас журналист Едуин Пийърс, според когото Америка считала България за свое създание.⁶⁸ Тези оценки са напълно неоснователни особено на фона на голямата помощ, която оказала Русия в организирането на новоосвободената българска държава, за да не споменаваме жертвите ѝ в Руско-турската война.

След посочената война САЩ продемонстрирали отново своя интерес към района, в който се намира България. През 1879 г. за първи път в Черно море пристига американски морски съд — „Корвет Уайоминг“, който направил обиколка на всички главни руски и турски пристанища.

Политически лакмус за характера на интересите, проявявани от чужди страни, движения, партии и лица спрямо България е до голяма степен отношението им към дружбата на българския народ с Русия, а значително по-късно, т. е. в наше време — със Съветския съюз. Тяхното отношение към Русия в онова време е в определена степен показател доколко народополезни за България са били техните политически схващания.

В своята външна политика правителството на царска Русия, както и всички правителства от този тип се ръководели от интересите на господстващите класи. Естествено така било и по време на Руско-турската война. Независимо от това сбаче войната имала прогресивно значение, донесла освобождението на България и открила пътя на капиталистическото развитие у нас. Ако към заслугата на Русия се прибавят близостта на езиките, еднаквостта на религията, старите традиции на културно общуване, става ясно, че проявата на русофобски чувства у среди, живеещи сред българския народ, каквито били мисионерите, е имала насока, различна от тази, приета от мнозинството на българския народ. А мисионерите били носители именно на русофобски чувства. Настроенията на мисионерите показват, че руското влияние в България е било явно противно на техните интереси, и те не скриват това.

Освен присъединяването на мисионерите към антируското влияние в България в самата страна те били привърженици на тази част от българската буржоазия, която била свързана със западноевропейския капитал и се стремяла да ориентира България към Англия и Австро-Унгария, но непременно срещу Русия.

Русофобските чувства на американските мисионери не останали скрити за Русия. Според К. Стефанов руският синод и правителството още след като мисионерите започнали дейността си сред славяните, гледали на нея като на косвено увеличаване на английското влияние в Ориента, поради което се отнасяли към мисионерите като към враждебна агенция.⁶⁹

Българският народ разбирал добре политическата насоченост на дейността на мисионерите. Самият К. Стефанов пише: „И ако трябва да посочим фактите, до преди съвсем неотдавна общата маса от българския народ, при все че по природа е най-малко фанатизираният народ на Изтока, считаше американското мисионерство за скрит предтеча на английската политика, чиято цел беше разрушаването на „светото православие“, неговата родна религия — освен разрушаването на „майчища“ Русия, велика защитница на славянството. Интересите на двете най-велики съставни сили се сблъскаха — православна Русия срещу протестантска Англия.“

⁶⁸ W. S. Monroe. Bulgaria and her people. Boston, 1914. с. 361.

⁶⁹ С. Стефанов. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern, 1919. p. 270.

Симпатиите на цялото християнско население на Изтока бяха естествено на страната на Русия.⁷⁰

Естествено тук твърдението, че българският народ считал американското мисионерство за скрит предтеча на английската политика, следва да се възприема по-широко. Американската мисионерска дейност в България и на Балканите се съпътствувала и от английска, макар че на този въпрос тук ние малко се спираме. През този период английските и американските интереси в тези райони до голяма степен са еднакви. Известни инциденти и противоречия съществуват, но те не носят принципиен характер. Тъй като английското влияние и сила в посочените райони е превишавало значително това на САЩ, американските мисионери са служили и са се ползували от подкрепата на това влияние. Между религиозните и дипломатическите представители, както и между тези на бизнеса съществували тесни връзки и сътрудничество. Но протестантските мисионери от САЩ си оставали американци и няма съмнение, че американските интереси са им били по-близки от интересите на която и да било друга държава.

Очевидно е, че Русия и САЩ са били между страните, които са подчертавали интересите си към България. И в тези техни стремежи за влияние, както свидетелствува К. Стефанов, симпатиите на българския народ са били на страната на Русия. Според У. Хол влиятелният мисионер Хамлин бил антируски настроен и американските мисионери се страхували и се отнасяли към руските с недоверие.⁷¹

Временното руско управление след Освобождението се отнасяло внимателно към мисионерите. Американският мисионер Лок имал дълъг разговор с княз Дондуков и не срещнал трудност при разрешаването на продажбата на Светото писание из страната. На мисионерите било разрешено също да работят сред руските войници. По наше мнение това отношение може да се обясни с това, че по всяка вероятност руското правителство е считало американското влияние за слабо, за да измести симпатиите на българския народ към Русия и да накара войниците да променят вярата си. Вероятно са съществували и някои дипломатически съображения.

Но от намиращите се у нас документи от канцеларията на руския императорски комисар в България по време на временното руско управление от 1878 г. се вижда, че то е държало сметка за дейността на американските мисионери. В посочената канцелария в две папки със заглавия „За училищата, приютите и молитвените домове на американските протестанти“ и „За протестантската пропаганда“ са събрани писма, рапорти и документи, изпращани от руските военни власти. Тези документи разкриват някои страни от дейността на мисионерите у нас, за които вече стана дума по-горе.⁷²

С антируски настроения се отличавал и Дж. Уошбъри, дългогодишен директор на Роберт колеж, за чиято активна политическа дейност ще стане дума по-нататък. В своето писмо до Константин Стоилов от 18 октомври 1894 г., т. е. няколко месеца след като последният бил отново избран

⁷⁰ С. Стефанов е. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern, 1919. p. 270.

⁷¹ W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938, p. 49.

⁷² За съдържанието на документите вж. Документи от 1878 г. за противобългарската и шпионска дейност на американските мисионери в България, в. Работническо дело, бр. 59 от 28 февр. 1953.

за министър-председател, Уошбъри му пише следното: „Уверен съм, че Вие нямате намерение да се продавате на Русия. Аз не съм фанатизиран русофоб и никога не съм считал, че за България добра политика означава да имигрират Русия ненужно, както знаете това, но съм сигурен, че никога не ще способствувате за връщането на България в положението, в което тя беше при княз Александър, преди той да скъса с Русия.“⁷² След това Уошбъри изказва мнение, че сега князът има много по-добро положение, отколкото това, което би имал, ако се намирал под руско покровителство.⁷³

Антируски чувства са изразени от по-висшите представители на американските интереси и в периода на борбите за съединението на Източна Румелия и княжеството. Подходяща обстановка за свобода на тези чувства се създава в резултат от грешките на политиката на царска Русия спрямо България.

След установяването на режима на пълномощията през април 1881 г. царското правителство имало положително отношение към действията на Батенберг. Александър III одобрявал неговото поведение. Една година обаче след преврата отношенията между княжеско-консервативната партия и руските представители в княжеството вече били влошени.

Идваването на руските генерали в България и тяхното управление усложнили още повече тези отношения. В резултат от донесенията на генералите и от някои други действия на Батенберг през лятото на 1883 г. у царското правителство се утвърдило убеждението, че князът е враг на Русия, и узряло решението да се работи за неговото отстраняване. Неподходящ бил изборът на руския дипломатически представител в България А. Кояндер, който не успял да намери правилния път за защита на руското влияние в България, като със своите действия в страната му нанесъл вреда. Кояндер ратувал за отстраняването на руските офицери, обявявал се против Батенберг. Разбирането, което срещали неговите препоръки в Петербург, не било тайна за западната преса, която нашироко коментирала отрицателното отношение на царска Русия към Батенберг.

Тази обстановка на политически страсти благоприятствувала антируските настроения на сътрудниците на Роберт колеж. Ето защо Уошбъри не се свенял да споделя открито своите антируски убеждения пред Стоилов. Той добре разбирал, че съединението щяло да се извърши без съгласието и против волята на Русия. Естествено по този начин в България се укрепвало западното влияние за сметка на руското.

След като Съединението било вече факт, на 15 януари 1886 г. Уошбъри писал на Стоилов следното, което също свидетелствува за отношението му към Русия: „Много съм загрижен за вашите отношения с Русия . . . Вие добре премахнахте нейното влияние и колкото по-малко е то, толкова по-добре. . . Ясно е, че тя (Русия — П. Ш.) няма намерение да развива България за българите, а, от друга страна, руският народ без съмнение ви симпатизира и като че ли вие сте принудени да живеете в добри отношения с руското правителство с оглед собствената си сигурност. . . Ако Русия имаше разум да разбере собствения си интерес, вие можехте да живеете в пълно разбирателство и съюз с нея и тя можеше да спечели от вашия напредък, но аз не виждам никакво доказателство за промяна в

⁷² ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 706, л. 34.

⁷³ Пак там, л. 4.

нейната глупава политика да ви третират като народ от Централна Азия. При тези условия вие не можете да живеете в разбирателство.⁷⁵

Очевидно е, че от недалновидната руска политика Уошбърн извлича полза за западните и американските интереси.

От посочените няколко примера за отношението на Уошбърн към руското влияние в България се вижда, че той от Цариград следял много отблизо и заинтересовано политическия живот у нас. От наличните негови писма до Константин Стоилов, този виден буржоазен общественик и политически деец, който нееднократно бил министър в консервативните и смесени кабинети и два пъти министър-председател (1887 и 1894—1899), личат тесните връзки между двамата. От тази кореспонденция става ясно, че Уошбърн е писал неколкотократно и на самия Батенберг и можем само да предполагаме колко интересни за политическите схващания на видния американец са били тези писма. В същия архив са съхранени доказателства за връзки на Стоилов и с други американци. Още през 1870 г. Стоилов получава като подарък от Сайърс Хамлин от Роберт колеж копие на в. „The Levant Times and Shipping Gazette“, който съдържа речи, произнесени в колежа от поетилия го Кристофър Роберт.⁷⁶

В архива на К. Стоилов първото писмо от Уошбърн датира от лятото на 1880 г., когато вече Стоилов е бил политически секретар на Батенберг. В лицето на Стоилов князът безспорно е направил много сполучлив избор. Стоилов имал докторат по право от Хайделбергския университет и владеел отлично немски и английски. С Батенберг Стоилов се запознал по време на посещението на княза в Ливадия, когато отивал да се представи на руския цар. Стоилов познавал Уошбърн по време на учението си в Роберт колеж. В годината на първото писмо — 1880, Стоилов е бил на 27 години, а Уошбърн — възрастен мъж.

За период от около четиринадесет години (до 1894 г.) в архива на Стоилов са запазени шестнадесет писма на Уошбърн. От тяхното съдържание личи, че Стоилов също е пишел на Уошбърн. Независимо от това, че писмата съдържат и неща от семеен характер, кореспонденцията е определено политическа.

Известно е, че на Батенберг Търновската конституция не харесвала, а Народното събрание му се виждало твърде либерално. Ето защо той кроял планове за изменение на конституцията и за разтуряне на събранията, което да се извърши чрез преврат. Александър II обаче го посъветвал да не бърза и да опита с едно правителство от либерали. Князът възприел идеята, като се надявал, че такова правителство ще се компрометира и по такъв начин планът му за преврат ще може да се осъществи.

По повод на тези политически развития Уошбърн писал на Стоилов в началото на юни 1880 г. следното: „Тук, в Цариград, съществува нашироко убеждение, че вие се готвите да извършите държавен преврат в България, особено ако между Гърция и Турция избухне война. . . Моята страна не ще се противопостави, но не одобрява това. Тя дори ще употреби моралното си влияние да попречи на влизането на турски войски в Източна Румелия, но не би могла изобщо да го предотврати и от това ще последват зверства. Тя (Америка — П. Ш.) ще употреби своето влияние Австрия да не се намесн, но съмнително е дали тези усилия ще донесат успех. . .

⁷⁵ ЦДНА. ф. 600, оп. 1, л. с. 584, л. 8, 9.

⁷⁶ Пак там, а. с. 1, л. 17.

Аз не бих желал да поема отговорност да Ви съветвам да опитате да направите преврат, докато нямате нещо по-осезателно, на което да се опрете, отколкото моралното влияние на силите.⁷⁷

Стоилов по това време е бил един от най-видните водачи на Консервативната партия у нас и това говори от своя страна за политическите предпочитания на Уошбъри. Може би именно поради голямата разлика във възрастта писмата на Уошбъри до Стоилов, макар и с техния финален извинителен пасаж, имат в известна степен напътствен и консултативен характер. Консервативната и революционната насоченост на Стоилов в по-късните политически развития не отчуждава Уошбъри и кореспонденцията продължава няколко години преди края на живота на Стоилов.

На 27 април 1881 г. Батенберг реализирал плановете си за държавен преврат и в страната бил установен режимът на пълномощията. С това фактически било въведено военно положение. Александър III одобрявал действията на княза. След провеждането на избори в страната било съставено правителство от безпартийни начело с Батенберг. Една година по-късно, за да излезе от настъпилите затруднения, князът издействувал през пролетта на 1882 г. при посещение в Русия да бъдат изпратени в България руски генерали, които да влязат в правителството. Но още в края на същата година между тези генерали и княжеско-консервативната партия се започнала борба, свързана с въпросите за австро-унгарското съперничество за влияние в България. Някои от тези проблеми намират отражение в писмо на Уошбъри до Стоилов от 29 декември 1882 г.

В това писмо Уошбъри критикува действията на Стоилов, които щели да разделят страната на две партии — проправителствена и антиправителствена, на партия на княза и партия на революцията. Това положение според Уошбъри можело на завърши с детронирането на княза — „един твърде лош и нежелателен резултат“⁷⁸.

В края на своето писмо Уошбъри моли да го извинят за свободата, с която изразява мнението си, защото е „почти така дълбоко заинтересуван от България, както и от Америка“ и чувствувал личен интерес в успеха на Стоилов.⁷⁹

Обобщавайки политическото положение в България през пролетта на 1884 г., която минава под знака на борба между либералите в страната и във връзка с избирането на нов управител на Източна Румелия, Уошбъри пише следното: „Не е странно, че в България и Източна Румелия възникват трудности. Аз въобще нямам вяра в бъдещето на българите. Внезапното получаване на свободата неизбежно води до неприятности от този род. Нацията може да бъде само съжалявана за това, че се ръководи посредством експериментиране.“⁸⁰

През 1885 г. кореспонденцията между Уошбъри и Стоилов става по-честа, което вероятно е вследствие активизирането на политическите събития в страната. За периода август — декември същата година в архива на Стоилов са запазени четири писма. Най-характерните събития за този период са естествено Съединението на България и Сръбско-българската война. През лятото на 1885 г. Уошбъри посетил България, като едно от

⁷⁷ ЦДИА, ф. 600, ов. 1, л. с. 584, л. 27 с дата 5 юли 1880 г.

⁷⁸ Пак там, л. 25.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Пак там, л. 18, 19.

местата, където пребивавал, е Рилският манастир. В страната Уошбърн имал възможност да усети политическата активност в навечерието на Съединението. На това събитие е почти изцяло посветено писмото на Уошбърн от 28 септември 1885 г., т. е. около три седмици след извършване на Съединението.

В писмото Уошбърн изразява тревогата си от „революцията“ в Пловдив. Сочи, че съдбата на България ще бъде решена от великите сили, без да се съобразяват с българските интереси. Изказва се надежда, че Съединението ще запази мира. Що се отнася до евентуален съвет на европейските сили спрямо Турция последната да окупира Източна Румелия, Уошбърн препоръчва България да се подчини, без да се съпротивлява.

В случай, че европейските сили приемели Съединението, но се противопоставят на княза, Уошбърн съветвал да им се окаже пасивна съпротива и да се подкрепя княза докрай. Във връзка със самото Съединение Уошбърн пише в своята книга, че му симпатизирал, но не очаквал, че то ще се осъществи чрез „революционни методи“, а по мирен път.⁸¹ От архива на Стоилов става ясно, че Уошбърн е кореспондирал и с Батенберг и Каравелов.

Пак Уошбърн признава, че преди Съединението САЩ упражнявали влияние върху княжеството чрез своите ученици от Роберт колеж, а английското правителство правело това посредством приятелите си сред българското духовенство и английското посолство в Цариград.

През този период Турция и САЩ били в много добри отношения и американският пълномощен министър в Цариград ген. Уолъс бил любимец на султана. В същото време американските представители там продължавали линията си на противопоставяне на руското влияние в България. Уошбърн споделя следното във връзка с тази политическа линия: „Без съмнение беше вярно, че общото влияние на Роберт колеж беше фактор в направляването на българите да ненавиждат руските методи.“⁸² И явно е разочарованието на Уошбърн, че някои от възпитаниците на Роберт колеж позволили да станат „оръдие в ръцете на русите, някои от убеждение, че България не може да си позволи да антагонизира Русия, а други от егонистичен интерес“⁸³.

Последното писмо от 1885 г. датира от 15 декември. Както предвидното, така и това писмо е писано след свиканата на 24 октомври същата година Цариградска конференция за уреждане на източнорумелийския въпрос. Във връзка с работата на тази конференция Уошбърн пише на Стоилов, че сър У. Уайт водел „тежка битка“ за българската кауза, поради което България трябвало да му бъде благодарна. В същност обаче истинското положение било друго. На Цариградската конференция било прието предложение без подкрепата на английския представител Уайт в Източна Румелия да се изпрати специален пратеник, който от името на султана и на европейските страни да съобщи желанието им да бъдат изтеглени войските от тази част на България. След това трябвало управлението да се поеме от новоназначен главен управител.

У. Уайт не подкрепил въпросното предложение не защото то противоречело на английската политика. То било направено именно в интереса

⁸¹ G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollection of Robert College. Boston, 1911. p. 151.

⁸² Ibidem, p. 172.

⁸³ Ibidem, p. 185.

на тази политика. Английското правителство знаело, че Съединението било извършено без знанието и одобрението на Александър III и антируската позиция на туркофила Уайт целяла да задълбочи противоречията между Батенберг и Русия, да дискредитира руското влияние у нас. Може да се предположи, че такъв проникателен политик като Уошбърн е премълчал пред Стоилов целта на английската политика, при все че добре я е схващал. Естествено трудно може да се очаква обратното. Това идва да покаже еднопосочността на интересите на английската и американската политика спрямо България и Отоманската империя.

Относителната активност на кореспонденцията на Уошбърн с К. Стоилов не намалява и през следващата 1886 г. От последната година в архива на Стоилов се намират пет писма. Те третираат въпросите на следприсъединенческия период и тъй като отношението на Уошбърн към Съединението беше изяснено, на тези писма не ще се спираме подробно. На два пъти през 1886 г. Уошбърн изявява желание да се срещне с Батенберг — през януари, когато се очаквало князът да посети Цариград, и през юни, когато Уошбърн имал намерение да посети България.

В края на периода на търсене на княз за България Уошбърн пише на К. Стоилов писмо, което съдържа оценката на автора за историческия момент у нас, особено с оглед към бъдещето. В него Уошбърн изразява мнението си, че било близо времето, когато България или трябва да се предаде на Русия, или да тръгне по свой път. Съветвал, ако княз Александър желал да дойде, България да обяви независимостта си и го признае за цар. Уошбърн смятал, че е безпредметен страхът от Турция, и препоръчвал султанът да бъде признат за император по същото време, когато бъде избран българският цар.⁸⁴

През 1888 г. Уошбърн обиколил няколко страни в Западна Европа и на връщане вероятно е посетил България. За периода 1888—1893 г. в архива на Стоилов липсват писма. Едно от писмата от 1894 г. вече беше обект на нашето внимание, а второто писмо от тази година — от 5 юни 1894 — има повече протоколен характер и съдържа поздравленията на Уошбърн по случай избирането на Стоилов на поста министър-председател и уверенията на неговия американски приятел в интереса му към България и политическите събития в нея. Това е фактически и последното писмо в архива на Константин Стоилов от Уошбърн.

От кореспонденцията на Уошбърн със Стоилов, от която имаме писмата само в едната посока, не може да се твърди, че мнението на Уошбърн представлява авторизиран израз на американската политика спрямо България през този период. В препоръките на Уошбърн може да се съдържат субективното му отношение и негови частни виждания. Но в същото време в тях може да се съдържат изводите и внушенията, които Уошбърн е извлякъл от разговорите, водени в Цариград в американското посолство, в центровете на мисионерските организации, в кръговете на американската колония. Светлина по тези въпроси биха хвърлили американските архиви, кореспонденцията между Държавния департамент и американското посолство в Цариград и отчетите на американските мисионери и просветители до техните организации в САЩ, с които за съжаление не разполагаме. Но несъмнен е изводът от посочената кореспонденция — идеите, мислите, пре-

⁸⁴ ЦДА, ф. 600, оп. 1, а. е. 904, л. 3, 4, 5. Писмо от 15 април 1887 г.

поръките и внушенията на Уошбърн са били в голямата си част в унисон с основните тенденции на американската и английската политика спрямо Отоманската империя и българската кауза.

От архива на Стоилов личи, че към него са се обръщали и други американски мисионери. Така през юли 1894 г. Джеймс Кларк поздравлява Стоилов по случай приемането на поста министър-председател. Споменахме също писмото на Лонг от януари 1883 г. по повод затварянето на мисионерското училище в Свищов.

След отказа на Валдемар Датски да стане български княз Народното събрание избрало тричленна делегация, която тръгнала из Европа да търси княз. Във Виена австрийското правителство предложило кандидатурата на офицера Фердинанд Сакс-Кобург-готски, който естествено щял да отстоява австрийската и германската кауза в България. Делегацията не отхвърлила кандидатурата на Фердинанд и продължила своето комично с оглед на целта си турне. Впоследствие австро-унгарското лоби в България засилило своя натиск върху Народното събрание и в началото на юли 1887 г. австрийският офицер бил избран за български княз.

След признаването му от великите сили Фердинанд посетил султана в Цариград. Бил използван случаят и за посещение на Роберт колеж. В разговорите си в колежа Фердинанд го окачествил като „люлка на български държавници“ и изявил надежда, че това ще продължи и в бъдеще. С този акт новият български държавен глава засвидетелствувал по косвен път своето уважение към представителите на Америка в бастиона на американската култура, образование и политическо влияние на брега на Босфора.

В този по-късен период разпространяването на американското влияние в Отоманската империя, както и по-рано, ползувало пряко и икономическите интереси на САЩ. Успоредно с протестантските мисионери в Турция, Индия, Китай, Япония и в много други страни работели и търговски функционери. Авторът на сериозно критично изследване за дейността на американското мисионерство между другото пише следното за американските търговски интереси в началото на двадесетия век в Ориента, осъществявани от мисионери-пастори: „Един от американските пастори в Цариград ми каза, че неговата главна работа е да се грижи за вноса на американския газ за горене.“⁸⁵

Както отбелязва и американският учен Джордж Барани, търговските интереси на САЩ са ги подтикнали през първата половина на XIX в. да установят и разширят дейността на дипломатическите и консулски мисии и в Централна Европа. Така например с австрийската империя САЩ установили дипломатически отношения през 1819 г.⁸⁶ Що се отнася до България, като се има пред вид нейната икономическа изостаналост поради робството, както и ниската платежоспособност на българското население поради бедността в периода до Освобождението и в първите години след него, дейността на мисионерите може да се разглежда повече като капиталовложение с далечна перспектива за политическа и икономическа изгода, отколкото като пряка дейност за извличане на незабавна печалба.

⁸⁵ J. L. Barton. The Missionary and his critics. New York, 1906. p. 12. 13.

⁸⁶ G. Barany. The interest of the United States in Central Europe. Appointment of the first american consul to Hungary. Papers of the Michigan Academy of Science, Art and Letters, vol. XIV, 1962. p. 275.

Главното през този период е укрепването на религиозното, идейното и политическото влияние, което би създавало здрава основа за икономическата експанзия в по-късни времена.

В заключение можем да кажем, че в разглеждания период американската политика спрямо Европа и Балканите се провежда по две линии. От една страна, тя се определя от доктрината „Монро“ — невмешателство на САЩ във вътрешните работи на европейските народи, а, от друга — глобално духовно, културно и икономическо проникване чрез широка мисионерска дейност. В периода до освобождението на България от отоманско иго, когато българска държава не съществувала, няма държавна линия, по която да се осъществява политиката на САЩ спрямо България. През този период Америка възприема българския народ и българските земи като част от Отоманската империя и съобразява своята политика с това положение. В този смисъл в българските земи не са развивали дейност американски държавни органи и представители. Политиката на САЩ на Балканите и спрямо българската кауза се изразява в политическа пасивност, която не допринася за изменение на статуквото и за разгръщане на широка мисионерска дейност с по-далечна политическа, икономическа и културна перспектива.

Тази политика не противоречи на политиката на САЩ спрямо европейските страни, съдържаща се в доктрината „Монро“,⁸⁷ която освен това сама по себе си е твърде сложно и противоречиво явление.

Самата доктрина не е имала правен статут, но била възприета като част от американската външна политика. Във връзка с европейската политика на САЩ Монро заявил, че те не ще се намесват в съществуващите колонии или зависими страни на която и да е европейска държава.⁸⁸ А, както споменахме по-горе, България по това време е поробена страна, т. е. нейната степен на зависимост от Турция е много по-голяма, отколкото на една колония или зависима страна от метрополията. Следователно САЩ поемат безусловно положение на привърженик на статуквото, докато на нашия народ са му били необходими революционни преобразования, които да му донесат свободата.

Цитираният документ детайлизира още повече посочената политика: „Нашата политика спрямо Европа... остава същата, т. е. да не се намесваме във вътрешните работи на които и да е сили; да разглеждаме правителствата им де факто като законни правителства; да създаваме приятелски отношения с тях и да запазваме тези отношения чрез искрена, твърда и достойна политика, която да съответствува във всички случаи на справедливите искания на всяка държава, без да позволяваме да бъдат накърнени нашите интереси.“⁸⁹ Принципът за съобразяване със справедливите искания на страните не е приложен обаче спрямо българската национална

⁸⁷ Доктрината „Монро“ е провъзгласена от едноименния президент през 1823 г. Изиботена е във връзка със слухове за заплаха от интервенция на Свещения съюз в Латинска Америка с цел да възстанови господството на Испания в нейните бивши колонии. Осъзнато в нея е, че като обявяват Латинска Америка за сфера на американските интереси, САЩ поемат задължение да не се вмесват в работите на европейските държави. Доктрината „Монро“ беше замесена от политиката на „добрия съсед“ на президента Рузвелт през 30-те години на нашия век.

⁸⁸ The Monroe Doctrine, Huszar-Littlefield and Others, Basic American Documents, New Jersey, 1956, p. 148.

⁸⁹ Ibidem, p. 149.

кауза. Това ще проличи по-ясно при разглеждането на събитията през въпросния период.

Независимо от неправителствения характер на организациите на мисионерството те се ползували от широката подкрепа на щатските и федералните власти. От друга страна, дейността на мисионерите, която причинявала спорове, разкол и омраза, е в унисон с традиционната политика на великите сили да внасят раздор на Балканите и в отделните страни с оглед да доминират над тях. С разпространяването на протестантската религия, на английския език и на американската култура се целяло да се създаде една стабилна морална и политическа основа, която да благоприятствува американската политика и интереси.

Безспорно за дълго време английските интереси на Балканите и в българските земи имали по-силно изразен характер и прояви, отколкото американските. Затова през XIX в. американската и английската политика вървели успоредно, без да се пресичат. Българският народ виждал това и преценявал дейността на американските мисионери като изгодна за Англия. Но американските мисионери си оставали буржоазни националисти, политиката на тяхната страна се ръководела от доктрината „Монро“ и не ще съмнение, че те достатъчно добре се разграничават от англичаните със своето самотитно американско съзнание и собствените им интереси били по-близки от интересите на която и да е друга държава.

*

След освобождението на страната от отоманско иго в България станали дълбоки икономически и политически промени. На практика бил извършен аграрен преврат. След Съединението със сравнително по-бързи темпове започнала да се развива фабричната индустрия. Активизирала се вътрешната и външната търговия. На капиталистическия строй в България бил даден широк път. Съдбата на работническата класа била твърде незавидна — неограничен работен ден, ниски заплати, липса на трудово законодателство, жестока експлоатация на женски и детски труд. Това положение принудило работниците да поведат борба за социална справедливост.

През февруари 1885 г. от Русия се завърнал Димитър Благоев, който две години преди това организирал в Петербург първата социалдемократическа група в страната. От този период до Бузлуджанския конгрес 1891 г. бил изминат процесът от пропагандиране на социалистическите идеи до основаването на Българската социалдемократическа партия (БРСДП).

Американските мисионери естествено стоели настрана от тези политико-социални развития в България. Съвсем понятно е, че цялата тяхна дейност у нас е била съвсем чужда по дух и цели на зараждащото се марксистическо движение.

Социалните и политическите разбирания на американските мисионери и просветители били по-близки до тези на буржоазията, поради което нейните представители в лицето на някои търговци и занаятчии, както и интелегентни, приемали с интерес поученията на мисионерите за организацията на трудовата, търговската и религиозната дейност. Такъв е случаят с жителите на Банско. И, както сочи М. Стоянов, „никак не е чудно, че първите протестантски семейства... се замогнаха икономически и ста-

наша проводници на политическото и икономическото проникване на САЩ в България⁸⁰.

И макар че в този ранен период от развитието на капитализма и на нашата външна търговия американските произведения са получили неоглямо разпространение, дейността на американските мисионери и просветители в България и Османската империя е разчитала на икономическа експанзия с далечна перспектива.

Ето защо протестантската пропаганда е била инвестиране на американски капитал в България за идеологическа работа, за политическо проникване, което е обещавало икономически изгоди.⁸¹

Но би било нереалистично да се счита, че тези мисли и цели са мотивирали десетките американски мисионери и просветители, които по различно време са работели у нас. Същевременно съзнателно или несъзнателно те са се явявали проводници на тази политика и нейни осъществители.⁸²

В следващите исторически епохи, в периода на нашия век, американското идейно, икономическо и политическо влияние и проникване приемат форми, различни от тези на протестантската пропаганда и просветителската дейност, пригаждайки се към новите условия и време.

THE RELIGIOUS PROPAGANDA AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE AMERICAN BIBLE SOCIETIES IN BULGARIA IN THE 19th CENTURY

Peter Šopov

(Summary)

The United States of America first began to take an interest in Bulgaria in the mid-19th century, chiefly owing to the country's strategic geographical position in the Balkans. The US maintained good trade relations with the Ottoman Empire of which the Bulgarian lands formed a part at that time. Cultural and religious penetration went hand in hand with trade.

American missionary activities were guided by The American Board of Commissioners for Foreign Lands, set up in Boston in 1810. The aim of the missionaries was full religious, cultural, political and economic penetration.

The US began missionary activities in the Bulgarian lands in the early '50 of the last century. They were carried out by the American Council,

⁸⁰ М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. Т. 14—15, 1964, с. 65.

⁸¹ Там там.

⁸² Настоящото изследване щеше да се обогати допълнително, ако не беше пропусъкът на автора да вземе пред вид статията на Йордан Николов „Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането“, сп. „Исторически преглед“, 1969, кн. 4, с. 89—102. Независимо от това радва ни единството на изводите, до които се стига чрез различния изворов материал (П. Ш.).

the *Missionary Society of the Methodist Episcopal Church* and the *American Bible Society*. At first the American missionaries made efforts to learn the Bulgarian language, and created textbooks to this end. The main part of their activity among the Bulgarian population was organizing protestant communities for the preaching of religion, and the opening of Bulgarian schools. The first community was set up in Bansko. The first American schools were opened in Plovdiv and Stara Zagora in 1860 and 1863, but they were not attended by large numbers of scholars. They were later united and moved to Samokov. Active missionary work was engaged in there. In the US the educational activities of the missionaries were often qualified as civilizing, although there was no occasion for this in Bulgaria, when the Bulgarian people's cultural history of centuries is taken into consideration. Robert College was at a higher educational level, and many of its pupils before the Liberation of Bulgaria from Ottoman oppression were Bulgarians.

The protestant religion and American and English culture were also propagated by the journal and newspaper *Zornisa* which had a comparatively large number of readers in certain periods.

Despite the great efforts and persistence of the Americans, and their enterprising spirit, protestantism and American culture were not very widespread. The protestant groups created in certain towns and villages differed in their way of life and morals from the remaining population. Those who had changed their Eastern Orthodox faith were considered as traitors. American religious and educational activities were subjected to serious criticism by Bulgarian public opinion, particularly in the period preceding the Liberation. They had their critics in the US, too.

The policy of the US towards Bulgaria before the Liberation consisted of supporting the *status quo*, a passive attitude to the bondage of the Bulgarian people and the question of their liberation, and a preference for peaceful, non-revolutionary means of achieving it. The missionaries provided the channel through which the policy of the US as regards the Bulgarian people was carried out. Their main aim was to bring the Bulgarian people into contact with American culture and to create a favourable milieu for the spread of American influence and the defence of US interests in this part of the world.

After the Liberation of Bulgaria from Ottoman bondage, the missionaries, who were the agents of American policy in Bulgaria, demonstrated their anti-Russian feelings and their displeasure at the creation of close ties between Bulgaria and Russia. Fear of internal action to implement them was expressed in connexion with the Mediterranean area. Because of the great distance which separated Bulgaria from the US, and the straitened circumstances of the Bulgarian population the US did not achieve any tangible economic penetration up to the end of the 19th century. Certain goods for domestic use, such as sewing machines, watches and clocks, etc. were widespread in the country. The American missionaries in Bulgaria remained alien to the political and social development, and to the struggles of the youthful workers' movement for social justice which grew much stronger after the foundation of the Bulgarian Workers' Social Democratic Party in 1891.

The struggles of the Bulgarian people won them good friends among the missionaries and progressive circles in America, among whom was the journalist James MacGahan, for instance.